

פסוקים שלא כתבם משה

משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב.
יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים
שבתורה. (ברייחא בבבא בתרא יד ע"ב)

משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע.
(משנה אבות א, א)

תוכן העניינים

א. פתח דבר

א[א]. האם אין הדבר מנוגד לכתוב בתורה

א[ב]. האם אין הדבר מנוגד לדברי חז"ל

א[ג]. מה הבסיס לטענה שחלק מהפסוקים מאוחרים?

ב. מקורות - חז"ל

ג. מקורות - רבותינו הראשונים

ג[א]. רשב"ם

ג[ב]. ראב"ע

ג[ג]. רבי יהודה החסיד

ג[ד]. רבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי

ג[ה]. רד"ק

ד. פסוקים נוספים שהאיחור ניכר עליהם

ה. סיכום ומסקנות

נספח א - עזרא, אנשי כנסת הגדולה ונוסח כתבי הקודש

א. פתח דבר

כולנו יודעים שאחד מעיקרי האמונה היהודית הוא שכל התורה כולה נמסרה למשה מהקב"ה, והוא כתב אותה ומסרה לנו. ומקרא מלא הוא:

וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת וַיִּתְּנָהּ אֶל הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לֵוִי הַנְּשָׂאִים אֶת אֲרוֹן בְּרִית ה' וְאֵל כָּל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל (דברים לא, ט).

וכן:

וַיְהִי כִּכְלֹת מֹשֶׁה לְכַתֵּב אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת עַל סֵפֶר עַד תָּמָם. וַיְצַו מֹשֶׁה אֶת הַלְוִיִּם נְשָׂאֵי אֲרוֹן בְּרִית ה' לֵאמֹר: לָקַח אֵת סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה וְשָׂמְתֶם אֹתוֹ מִצַּד אֲרוֹן בְּרִית ה' אֱלֹהֵיכֶם וְהָיָה שָׁם בְּךָ לְעֵד (שם, כד-כו).

ומנגד, כפי שראינו כברייאא בה נפתח פרק זה, התנא של הברייתא קובע ששמונה פסוקים בתורה לא נכתבו על ידי משה כי אם על ידי יהושע. הכוונה לשמונה הפסוקים האחרונים בתורה, המתארים מה שאירע אחר מות משה. נמצא אפוא שהספר שמשה 'כילה' לכתוב עד תומו' ומסרו ללוויים, לא כלל את הפסוקים הללו, שהם היום חלק בלתי נפרד ממנו. האם ייתכן שיש פסוקים נוספים בתורה שלא נכתבו על ידי משה? כפי שנראה להלן, זוהי בדיוק עמדתם של כמה מגדולי רבותינו הראשונים, המונים פסוקים וקטעים נוספים שלדעתם נכתבו אחרי פטירת משה, חלקם לאחר זמן רב ועל ידי אישים שונים.

כיצד ניתן ליישב בין הדברים הללו? והאם הטענות הללו אינן בגדר כפירה בעיקר? על מנת לספק טעימה ראשונית אפתח בכמה ציטוטים קצרים מרבותינו הראשונים, ואחר נדון במקורות אלה (ואחרים) בהרחבה ונראה כיצד הדבר מתיישב עם עיקרי האמונה. הציטוטים שלהלן מתייחסים כולם לפסוקי התורה.¹

- רשב"ם²: "ואלה המלכים - פירש רשב"ם שפרשה זו נכתבה בימי שופטים".
- ראב"ע³: "עד היום הזה - דברי יהושע. ויתכן שכתב זה באחרית ימיו".
- ר' יהודה החסיד⁴: "ויהושע כתבו [או] אנשי כנסת הגדולה"; וכן: "לכן כתבו בימי כנסת הגדולה בחומש".

1 כל הציטוטים הללו יידונו להלן, ושם אציין את מקורם המדויק.

2 רבי שמואל ב"ר מאיר (סביבות 1080-1160, צרפת), נכדו של רש"י, מגדולי פרשני המקרא והתלמוד, ומראשוני בעלי התוספות.

3 רבי אברהם אֶפֶן עזרא (סביבות 1089-1164, ספרד), מגדולי פרשני המקרא. רבותינו הראשונים שאחריו (כמו הרמב"ן, הרד"ק ובעלי התוספות) הביאו מפירושו רבות.

4 נפטר בשנת 1217 בקירוב, חי באשכנז (גרמניה). המפורסם מבין חסידי אשכנז הקדומים. בעל "צוואת רבי יהודה החסיד" ו"ספר חסידים", ורבים של רבי אלעזר מוורמס "הרוקח", ורבי יצחק מווינה ה"אור

- רבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי⁵: "וזה הוא הסוד שאנו אומרים, שלא אמר משה זה הפסוק אלא אחר כתבו. ואל תתמה על מה שאני אומר 'אחר כתבו', כי יש לו חברים במקרא, כלומר הרבה יש שלא אמר משה רבינו, כמו 'ויעל משה' עד 'לעיני כל ישראל', וכמו 'הלא הוא ברבת בני עמון', שזה ודאי לא כתבו משה".
- רבי יוסף ב"ר אליעזר 'טוב-עלם'⁶: "וזה ראייה כי אחר כן נכתב זה הפסוק בתורה, ולא כתבו משה רק אחד מהנביאים האחרונים כתבו".

אחר שראינו שבחז"ל ישנה דעה שלא כל פסוקי התורה נכתבו על ידי משה רבינו, ואחר שראינו שחלק מרבתינו הראשונים כותבים כך ואף מאחרים את זמן הכתיבה לימי אנשי כנסת הגדולה (ימי בית שני!) נפנה להשיב על כמה תמיהות שהדבר מעלה.

א[א]. האם אין הדבר מנוגד לכתוב בתורה?

השאלה הראשונה שעלינו לשאול את עצמנו היא, האם אין הדבר סותר את פסוקי התורה עצמה שציטטתי לעיל, המעידים שמשה עצמו סיים לכתוב את דברי התורה כולה עד תומם?

והנה טרם אשיב, אפנה את תשומת הלב לכך שהפסוקים הללו סותרים לכאורה את עצמם! הכיצד? הפסוקים מספרים לנו שמשה סיים לכתוב את התורה כולה, ושאתרי שהוא סיים לכתוב אותה, הוא מסר את הספר ללויים וציווה עליהם לשים את הספר לצד ארון הברית וכו'. מכאן נובע שהתיאור על מסירת הספר השלם והגמור ללויים לא היה כלול וכתוב באותו ספר, והוא נוסף לספר שלפנינו בהכרח אחרי שהספר 'נכתב עד תומו' ונמסר ללויים. ואם נניח שמשה כתב תיאור זה בספר לפני שהוא מסר את הספר בפועל ללויים, נמצא שבשעה שסיים משה לכתוב את הספר, היו כתובים בספר התורה דברים שאינם אמת, שכן בשעה שכתב משה את הספר הוא טרם נמסר ללויים. על כרחנו נצטרך לומר שהפסוקים הללו אינם חלק מ"תורת משה".

זרוע" (אין קשר ל"תנועת החסידות" הבעש"טית מהמאה הי"ח, או ל"יהודה חסיד" שעל שמו נקראת "חורבת רבי יהודה חסיד").

5 חי בסביבות השנים 1160-1240 בצרפת. תלמידים של רבי שמואל ב"ר קלונימוס הזקן משפירא ובניו: רבי יהודה החסיד ורבי אברהם. עמד בקשר קרוב עם רבי יחיאל מפריס, מגדולי בעלי התוספות. דבריו של רבי שלמה ב"ר שמואל מצוטטים על פי י' תא-שמע, "על ביקורת המקרא באשכנז בימי הביניים", כנסת מחקרים, א, תשס"ד 2004, עמ' 276-277, ע"פ "טעמים של חומש" שבכת"י פריס 353. תא-שמע מציין (שם, עמ' 278) שפירושים אלה מופיעים גם כן מלה במלה בפירושו של רבי משה אבן תיבון (ממתרגמי הרמב"ם, חי בפרובנס בסביבות 1200-1283).

6 רבי יוסף ב"ר אליעזר 'טוב-עלם' נולד בסביבות שנת 1335 בספרד. ספרו "צפנת פענח" הוא מהחשובים והקדומים שבביאורים על פירוש הראב"ע.

"סתירה" מדומה זו מקרבת אותנו לפתרון הפשוט. זה, טמון במשמעו של הביטוי "תורה". מהי "תורה"? למה הכוונה בפסוקים כמו: "וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת"; "וַיְהִי כְּכֹלֹת מֹשֶׁה לְכַתֵּב אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת עַל סֵפֶר עֵד תָּמִים", "לִקַּח אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה"?

ובכן, הביטוי "תורה" מופיע פעמים רבות בתורה, בנביאים ובכתובים, ומשמעו "הוראה, ציווי", ולדוגמא: "תורה אחת יהיה לאזרח ולגר הגר בתוככם" (שמות יב, מט) נאמר על דיני קרבן פסח. "זאת התורה לעלה למנחה ולחטאת ולאשם ולמלוואים ולזבח השלמים" (ויקרא ז, לו) נאמר על דיני הקרבנות. ובדומה: "זאת התורה לכל נגע הצרעת ולנתק" (ויקרא יד, נד) נאמר על דיני צרעת. כך גם נאמר על דיני סוטה (במדבר ה, ל), דיני פרה אדומה וטומאת מת (במדבר יט, ב; יט, יד) ועל נושאים הלכתיים נוספים רבים. כמו כן, בא הביטוי "תורה/תורות" לצד ובמקביל לביטויים: "חוקים, משפטים, מצוות", ולדוגמא:

- "והזהרתה אתהם את החקים ואת התורות, והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו" (שמות יט, כ).
- "אלה החקים והמשפטים והתורות אשר נתן ה' בינו ובין בני ישראל בהר סיני ביד משה" (ויקרא כו, מו).
- "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל. אלה העדות והחקים והמשפטים אשר דבר משה אל בני ישראל בצאתם ממצרים" (דברים ד, מד-מה).
- "כי תשמע בקול ה' אלהיך לשמר מצותיו וחקתיו הכתובה בספר התורה הזו, כי תשוב אל ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך" (דברים ל, י).
- וכמוכן: "תורה צוה לנו משה, מורשה קהלת יעקב" (דברים לג, ד).

ושימו לב לפסוקים אלה שרלבנטיים מאד לענייננו:

- "בבוא כל ישראל לראות את פני ה' אלהיך במקום אשר יבחר, תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם. הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך, למען ישמעו וילמעו ילמדו ויראו את ה' אלהיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת" (דברים לא, יא-יב).

בפסוקים אלה הצטוונו במצוות "הקהל", שעניינה להקהיל את העם אחת לשבע שנים ולקרוא בפניהם "את התורה הזאת", למען ישמעו וילמדו ויעשו "את כל דברי התורה הזאת". ומה היא "התורה הזאת"? ובכן, לפי חז"ל "התורה הזאת" כוללת קטעים נבחרים מספר דברים⁷ אך לא את כל חמשת החומשים.

7 וכך במשנה (סוטה ז, ח): "וקורא מתחלת אלה הדברים' עד 'שמע', ו'שמע', ויהיה אם שמוע', 'עשר תעשר', 'כי תכלה לעשר', ופרשת המלך וברכות וקללות, עד שגומר כל הפרשה".

מכל האמור (ומעשרות פסוקים נוספים שלא ציטטתי כאן) עולה בבירור שהביטוי "תורה" מתייחס לחוקים, למשפטים ולמצוות.

ה"קושי" המדומה בפסוקים שצינתי לעיל, נובע מהזיהוי השגוי והלא מבוסס של הביטוי "תורה" עם כלל הספר כפי שהוא בידינו, וברור מהפסוקים עצמם שהביטוי "התורה הזאת" לא כלל את הפסוקים המתארים את סיום כתיבת התורה ומסירתה ללויים.

באותה המידה, הפסוקים שמציננים חז"ל כפסוקים שכתבם יהושע, או הפסוקים שרבותינו הראשונים ציינו עליהם שהם נכתבו על ידי נביאים אחרים - אינם פסוקים שכלולים ב"תורה", שכן הם אינם פסוקים שקשורים למצוות ולהוראות. ובכך יכול משה לסיים את ספר התורה 'עד תומו' ולמוסרו ללויים, בלא שייכללו בספר זה הפסוקים שהוסיפם יהושע אחרי פטירת משה.

א[ב]. האם אין הדבר מנוגד לדברי חז"ל?

שאלה שניה וקשה: הלא קבעו חכמי המשנה שהאומר "אין תורה מן השמים" אין לו חלק לעולם הבא! (משנה סנהדרין י, א). וביתר פירוט שנו חכמים בברייתא: "כי דבר ה' בזה - זה האומר: אין תורה מן השמים. ואפילו אמר: כל התורה כולה מן השמים, חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקדוש ברוך הוא אלא משה מפי עצמו - זהו: כי דבר ה' בזה" (ברייתא בסנהדרין צט ע"א).⁸

אם כך, האם אין זו כפירה לומר שפסוקים מסוימים נכתבו שלא על ידי משה? ובכן, קודם כול, על כרחנו אין זו כפירה, שכן ראינו כבר שקיימת דעה בקרב התנאים עצמם שחלק מהפסוקים בתורה נכתבו על ידי יהושע, וכמו כן, רבותינו הראשונים שהבאתי לעיל, כרשב"ם, הראב"ע ורבי יהודה החסיד, הם מגדולי הדורות שעמדו לנו, והם משקפים הן את תורת ספרד, הן את תורת צרפת ואשכנז. כיצד אפוא מתיישבים דבריהם אלה עם המשנה והברייתא בסנהדרין? על כך ניתן להשיב שתי תשובות:

1. מן השמים ≠ משה רבינו

הנידון אם "תורה מן השמים" או לא, אינו מתייחס לשאלה מיהו זה שכתב את התורה. אלא: האם התורה היא מן השמים או מדעתו של הכותב - ויהיה אשר יהיה.

8 לצד דעה זו, מובאות גם דעות אחרות בנוגע לשאלה מי נחשב "כי דבר ה' בזה": לפי רבי מאיר זהו: "הלומד תורה ואינו מלמדה", לפי רבי נתן זהו: "כל מי שאינו משגיח על המשנה", לפי רבי נהוראי: "כל שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק" ואילו לפי רבי ישמעאל: "זה העובד עבודה זרה ומבזה דיבור שנאמר למשה מסיני" (סנהדרין צט, ע"א).

לפיכך, אם יאמר אדם: פסוק זה לא נאמר מן השמים, אלא משה כתבו מדעתו - הרי הוא כופר במקורו של הפסוק מן השמים, אף שהודה שמשה כתבו. אבל אם יאמר אדם: פסוק זה נאמר מן השמים באמצעות נביא מן הנביאים, ולאו דווקא באמצעות הנביא משה,⁹ לא כפר בקביעה שהתורה מן השמים, כך שהתנא הסבור ששמונת הפסוקים האחרונים בתורה נכתבו על ידי יהושע, אינו חולק על כך שמקורם של פסוקים אלה הוא 'מן השמים'. וכך גם רבותינו הסבורים שפסוקים מסוימים לא נכתבו על ידי משה.

2. תורה = מצוות

התשובה השניה חוזרת למה שכתבתי לעיל, שהביטוי "תורה" מתייחס לחוקים, למשפטים ולמצוות.

כל האומר שאחד מהחוקים, המשפטים או המצוות נאמר על ידי משה עצמו מלבדו, ולא נמסר לו מהשמים - הוא "דבר ה' בזה", אבל קביעה זו אינה מתייחסת לתיאורים ולסיפורים. ורשאים אנו לטעון שחלק זה נכתב מדעתו של משה או על ידי נביאים שבאו אחריו.

ואצטט את לשונו של רבי יוסף ב"ר אליעזר בעניין:

ואחר שיש לנו להאמין בדברי קבלה ובדברי נבואה, מה לי שכתבו משה או שכתבו נביא אחר, הואיל ודברי כולם אמת והם בנבואה... על כן אם הוסיף נביא מלה או מלות לבאר הדבר כאשר שמע מפי הקבלה, אין זו תוספת... וקל וחומר שיש ביד נביא להוסיף מלה בדברי נביא לפרש דבריו, ואף כי בדבר שאיננו מצוה רק סיפור דברים שעברו... (צפנת פענח, ח"א, קרקא: תרע"ב, עמ' 92-93).

ואחר משיב ריב"א על הקושיא מ"דבר ה' בזה", וכותב: "יש להשיב כי זה על ענין המצוות כאשר אמרנו למעלה, ולא על הסיפורים". ועל כך שהראב"ע כתב "והמשכיל ידום" (שם), כותב ריב"א:

כי מי שאיננו משכיל, לא ידע להפריש בין הפסוקים שנכתבו בהם מצוות ובין הפסוקים שנכתב בהם סיפור דברים... על כן אמר 'והמשכיל ידום', כי המשכיל יודע כי זה [= הקביעה שנביא רשאי להוסיף מלים בחלק הסיפורי של התורה] לא יזיק, רק הפתאים יאשימו על ככה (שם).

שני התירוצים הללו אינם בהכרח נפרדים זה מזה, וריב"א משלב את שניהם כאחד: בעוד אשר התורה - כלומר החוקים והמשפטים - נמסרו לנו באמצעותו של משה

9 וכמאמר הפסוק (דברים יח, יח): "נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך, ונתתי דברי בפיו, ודבר אליהם את כל אשר אצונו".

שמסר לנו אותם כפי שקיבלם מפי הגבורה, הרי שהחלק הסיפורי שבתורה - רשאי הקב"ה להורות לעבדיו הנביאים להוסיף בו.

א[ג]. מה הבסיס לטענה שחלק מהפסוקים מאוחרים?

לפני שאביא את המקורות, ברצוני לדון בשאלה: מה הבסיס לקביעה שפסוקים מסוימים לא נכתבו על ידי משה? מאין בא הרעיון ה"מוזר" הזה לעולם עד שקנה לו שביטה בדבריהם של חכמים שונים מבתי מדרש שונים?

התשובה לשאלה זו מורכבת מעט. בעיקרם של דברים, הטענות שהעלו הראשונים נוגעות לפסוקים שניכר עליהם שהם עוסקים באירועים שאירעו אחרי ימי משה:

- פסוקים שמוסרים לנו מידע שאירע אחרי ימי משה.
- פסוקים שמנוסחים באופן שמשה לא היה אמור לנסח.
- פסוקים שמבטאים זמן רב שחלף מאז ימי משה, וכדומה.

לגבי הסוג הראשון, נשמעת לעתים הטענה שמשה רבינו כתב את הדברים בנבואה, ולכן יכול היה לכתוב דברים שיקרו בעתיד. אלא שטענה זו מתעלמת מההבדל בין דברי נבואה המנוסחים כדבר שיקרה בעתיד (כמו נבואת משה על כך שאחרי מותו, יסורו בני ישראל מהדרך וישחיתו דרכם), לבין פסוקים המתארים דבר שכבר אירע (כמו תיאור מותו של משה, ושבני ישראל ספדו לו שלושים יום). כל אדם יודע שסופו למות, ואדם שיציין בספרו שסופו למות - כותב דברי אמת, אולם אדם שכותב בספרו שהוא כבר מת, ושקברוהו והספידוהו, כתב דברי שקר. ובוודאי שדברים אלה הם שקר כל עוד הם לא התרחשו בפועל. הרי שלא ניתן להיעזר בטענת הנבואה, שכן אף אם ידע משה בדיוק מה שיקרה בעתיד, לא ייתכן שיכתוב דברים אלה בלשון עבר, כאילו כבר קרו, ותכלול התורה, ח"ו, דברי שקר.

וכעת אפנה למקורות הקובעים שיש בתורה פסוקים שלא כתבם משה, ואפתח בדברי חז"ל ואחר אביא מרבתינו הראשונים.

ב. מקורות - חז"ל

תנו רבנן, סדרן של נביאים: יהושע ושופטים... ומי כתבן? משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב; יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה... (ב"ב יד ע"ב).

אמר ר: יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה. תניא כמאן דאמר: שמונה פסוקים שבתורה יהושע כתבן, דתניא: "וימת שם משה עבד ה' " - אפשר משה (מת) [חי] וכתב "וימת שם משה"? אלא, עד כאן כתב משה, מכאן ואילך כתב יהושע, דברי רבי יהודה, ואמרי לה רבי נחמיה; אמר לו רבי שמעון: אפשר ספר תורה חסר אות אחת, וכתבי: "לקוח את ספר התורה הזה"? אלא, עד כאן הקדוש ברוך הוא אומר ומשה אומר וכותב, מכאן ואילך הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב בדמע, כמו שנאמר להלן: "ויאמר להם ברוך: מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה, ואני כותב על הספר בדיו" (ב"ב טו ע"א. סוגיא מקבילה: מנחות ל ע"א).

הספק אם מדובר ברבי יהודה או ברבי נחמיה תלוי במחלוקתם שהובאה במסכת מכות:

"ויכתוב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלהים" - פליגי בה רבי יהודה ורבי נחמיה, חד אומר: שמונה פסוקים, וחד אומר: ערי מקלט (מכות יא ע"א).

רבי יהודה או רבי נחמיה, וכן התנא של הברייתא הסתמאית שמפרטת את סדרם של כתבי הקודש, סבורים אפוא שיהושע כתב את שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה. רבותינו הראשונים ציינו פסוקים נוספים שלדעתם נוספו בתורה, ומדבריהם אביא בפרק הבא.

ג. מקורות - רבותינו הראשונים

ג[א]. רשב"ם - מלכי אדום

בלקט פירושים מבעלי התוס'¹⁰ מופיע הפירוש הבא:

"ואלה המלכים" - פירש רשב"ם שפרשה זו נכתבה בימי שופטים. וקשה, אפשר ספר תורה חסר ונקראת על שם משה רבינו? כדמקשינן בספרי, ועוד קשה שהרי כמה מקראות שכתב משה רבינו על שם העתיד, כמו שפירש רש"י בפרשת בראשית (ב, יד) כוש ואשור ולא היו עדיין ונכתבו במקרא על שם העתיד. גמגום.

פירושו זה של הרשב"ם¹¹ מכוון לפרשיה המפרטת את מלכי אדום (בסוף פרשת וישלח):

וְאֵלֶּה הַמְּלָכִים אֲשֶׁר מָלְכוּ בְּאֶרֶץ אֲדוּם לְפָנַי מֶלֶךְ מֶלֶךְ לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל: וַיְמַלֶּךְ בְּאֲדוּם בְּלַע בֶּן בְּעוֹר וְשֵׁם עִירוֹ דְּנֶהְבָּה. וַיְמַת בְּלַע וַיְמַלֶּךְ תַּחֲתָיו יוֹכָב בֶּן זֶרַח מִבְּצָרָה. וַיְמַת יוֹכָב וַיְמַלֶּךְ תַּחֲתָיו חֲשֵׁם מֵאֶרֶץ הַתִּימָנִי. וַיְמַת חֲשֵׁם וַיְמַלֶּךְ תַּחֲתָיו הֶדֶד בֶּן בְּדָד הַמִּפְּקָה אֶת מִדְיָן בְּשָׂדֵה מוֹאָב וְשֵׁם עִירוֹ עֵוִית. וַיְמַת הֶדֶד וַיְמַלֶּךְ תַּחֲתָיו שְׁמֵלָה מִמְּשָׂרְקָה. וַיְמַת שְׁמֵלָה וַיְמַלֶּךְ תַּחֲתָיו שָׂאוּל מִבְּצָרָה. וַיְמַת שָׂאוּל וַיְמַלֶּךְ תַּחֲתָיו פְּעוֹ וְשֵׁם אֶשְׁתּוֹ מְהִיטְבָּאֵל בַּת מִטְרַד בַּת מִי זְהָב. (בראשית לו, לא-לט).

הפסוקים מונים שמונה מלכים שמלכו באדום "לפני מלך לבני ישראל". על שבעת המלכים הראשונים מציין הכתוב כי הם מתו. המלך השמיני זוכה לפירוט רב יותר (שם אשתו ואילן היוחסין שלה), ולא נאמר לגביו שהוא מת. הרושם הוא שהכותב חי בימיו של אותו מלך.¹²

10 ספר "מושב זקנים", כת"י פריס 260. הקטע פורסם על ידי הרב יצחק לנגה (המעין יב, גיליון ד, תמוז תשל"ב, עמ' 83). המהדיר סבור שמחבר כתב היד הוא תלמידו של רבי יחיאל מפריס (המעין יב, גיליון ג, ניסן תשל"ב, עמ' 76).

11 פירוש זה אינו מופיע במהדורה המודפסת של פירוש הרשב"ם, המבוססת על כת"י ברסלאו שאבד ואיננו.

12 ואכן בפסוק המקביל בדברי הימים (דהי"א א, נא) נאמר שהמלך השמיני (שם הוא נקרא "הדד" במקום "הדר") מת, שכן בימיו של מחבר דברי הימים כבר הלך הדד/הדר לבית עולמו.

מן המקראות יודעים אנו שהמלוכה נוסדה בישראל ארבע מאות שנה ויותר אחרי יציאת מצרים.¹³ הרושם הראשוני העולה מקריאת הפרשיה הוא, שהיא נכתבה בשעה שכבר נוסדה המלוכה, בשעה שהכותב יכול לקבוע שאכן נוסדה בכלל מלוכה בישראל, ובשעה שהוא יכול לקבוע מי הם מלכי אדום שמלכו עד לאותה תקופה. המסקנה הראשונה העולה מקריאת הפרשיה היא, שהיא נכתבה לכל המוקדם בימי המלך הראשון שאול, עם תום תקופת השופטים, וזה מה שטוען הרשב"ם בפירושו. בפירוש הזה אין שום קושי פרשני, אלא שהוא כרוך ב"מחיר". המחיר הוא: קבלת ההנחה שפרשיה שלמה בתורה נוספה מאות שנים אחרי ימי משה ויהושע. הנחה שנראה להלן שראשונים נוספים אימצו לחיקם (ובהמשך נראה שלדעת רבי יהודה החסיד, שפעל דור אחד אחרי הרשב"ם, נוספו בפרשיה זו פרטים בימי אנשי כנסת הגדולה).

אציין בהקשר זה את האמור במדרש שכל טוב:¹⁴

"ואלה המלכים" - הוסיף על האלופים, שהמלכים הם באים ממקומות הרבה ומולכין באדום. "לפני מלוך מלך לבני ישראל" - משפרצו בני אדום עד שמלך שאול בן קיש בישראל, וכתבם הסדרן יחדו כדי לסיים ענין התבן והקש לסלקם מעל הבר (שכל טוב, בראשית לו, לא).

בעל המדרש מזהה את המלך עם שאול. הדרשן התקשה בשאלה מדוע נכרכה פרשיה זו העוסקת במלכי אדום עם רשימת אלופי אדום, וכנראה הקושי הוא מבחינת התקופות השונות שבהם היו האלופים (בתחילת ימי אדום) לעומת המלכים (מאוחר יותר, "משפרצו בני אדום"). והוא מיישב קושי זה בכך שה"סדרן" סידר פרשיות אלה יחדיו כדי לסיים את הדיון בעניינם של בני אדום. ניתן לטעון שהביטוי "סדרן" מלמד על עריכה שאינה על ידי המחבר המקורי, וכי זמנו של הסדרן מאוחר לימי המחבר, ובדומה למה שעולה מדברי הרשב"ם.

באשר לקושיות שמעלה מחבר כתב היד על הרשב"ם, הללו אינן קושיות של ממש. באשר לראשונה: "אפשר ספר תורה חסר", זוהי טענתו של רבי שמעון, אך רבי יהודה / רבי נחמיה אינו מתחשב בטענה זו, וקובע למרות זאת שהפסוקים האחרונים שבתורה נכתבו על ידי יהושע. וכבר ציינתי לעיל את ההבחנה בין חלק המצוות לחלק הסיפורי. באשר להערה השניה בנוגע לאשור וכוש, הערה זו אינה ממיין הענין. כוונת השואל לפסוקים העוסקים בנהרות היוצאים מעדן: "וְשֵׁם הַנְּהָר הַשְּׁנַי גִּיחוֹן הוּא הַסּוּבֵב אֶת כָּל אֶרֶץ כּוּשׁ. וְשֵׁם הַנְּהָר הַשְּׁלִישִׁי חֲדַקְל הוּא הַהֹלֵךְ קְדָמַת אֲשׁוּר" (בראשית ב, יג-יד). וכתב על

13 שלמה, המלך השלישי, החל למלוך בשנה ה'476 ליציאת מצרים. "יְיָהִי בְשָׂמוֹנִים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה לְצֵאת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּשָׁנָה הָרְבִיעִית בְּחֹדֶשׁ זוֹ הוּא הַחֹדֶשׁ הַשְּׁנַי לְמִלְךְ שְׁלֹמֹה עַל יִשְׂרָאֵל וַיְכֹן הַבַּיִת לַיהוָה" (מל"א ו, א).

14 מאת רבי מנחם ב"ר שלמה, ראשית המאה ה"ב.

כך רש"י: "כוש ואשור - עדיין לא היו, וכתב המקרא על שם העתיד" (שם, פס' יד). מכאן ביקש השואל להוכיח שניתן לכתוב על שם העתיד, ולפיכך הוא שואל מה הניע את הרשב"ם לטעון שרשימת המלכים נכתבה בתקופה מאוחרת, הלא ניתן לומר שהיא נכתבה בנבואה.

אך קושיא זו אינה קושיא כלל, שכן בשעה שכתב משה פסוקים אלה, כבר היו כוש ואשור קיימים, ולכן אין אפילו צורך בנבואה על מנת לכותבם, אלא שמשה כתב שהנהרות סבבו את המקומות שמאוחר יותר, בזמן משה, היו ידועים בשמות כוש ואשור. ואין הדבר דומה כלל למקרה של מלכי אדום, שעדיין לא היו קיימים בזמנו של משה ובני דורו. וכמו כן, אין הדרך שיציין הנביא פרטי פרטים, כמו שם המלך ועירו והמלחמה שנלחם, זמן רב לפני שאירעו מאורעות אלה, ובוודאי שלא יציין אותם כאירועים שכבר אירעו, ויציין שהמלכים הללו מתו, כשעדיין לא באו לעולם.

אפשרויות פרשניות אחרות

קיימות אמנם אפשרויות פרשניות אחרות, אלא שהן אינן חפות מקשיים. ואפרט אותן:

א1. המלך הוא משה

לפי פירוש זה, הביטוי "עד מלוך מלך" מכוון למשה עצמו, שמוגדר לפי פירוש זה כ"מלך" (וממילא לפי הפירוש הזה, מלכי אדום מלכו ומתו לפני זמנו של משה, ולפיכך יכול היה לכתוב אודותם). רעיון זה מופיע בפירוש הרשב"ם שבדפוס, בפירוש ראב"ע ועוד.

הרשב"ם (בגירסת הדפוס) מביא הוכחה לדבריו שאין הכוונה למלכותו של שאול אלא לתקופה מוקדמת בהרבה. הראיה היא מספר יוסיפון המונה (לדבריו) קרוב לארבעים שמות מלכים שמלכו לפני ימי דוד. לפי זה, הפסוקים המונים שמונה מלכים בלבד מתכוונים בהכרח למלכים שמלכו עד ימיו של משה רבינו בלבד. הוכחה זו אינה עומדת בפני הביקורת מכמה טעמים:

1. בעל דברי הימים מעתיק בדיוק את הרשימה שבספר בראשית ואינו מוסיף עליה דבר (דה"א א, מג-ג), ואם בעל דברי הימים לא ידע על מלכים נוספים לאדום, מחבר יוסיפון מנין לו.
2. המלכים שמונה ספר יוסיפון (מהד' דוד פלוסר, ירושלים: תשל"ט, עמ' 14-18) אינם מלכי אדום כלל, אלא מלכי איטליה (בלשונו: "כיתים", שאותם הוא מזהה כ"רומאני היושבים בבקעת כנפנייא על נהר תיביריאו" = בני רומא היושבים על גדות נהר הטיבר, שם, עמ' 7). אף שמחבר יוסיפון מספר שהראשון למלכים אלה הוא "צפו בן אליפז בן עשו", שהוא אדומי, הרי שאין קשר בין מלכים אלה שמלכו בארץ כיתים, לבין "המלכים אשר מלכו בארץ אדום".

3. הרשימה המדוברת שבספר יוסיפון מבוססת בחלקה על אגדות רומיות ולא על מקורות אמינים. לדוגמא, צפו בן אליפז בן עשו מזוהה עם שני אלים רומיים קדומים: יאנוס וסטורנוס, שלפי האגדה הרומית מלכו על איטליה.¹⁵ חכמי ימי הביניים חשבו בטעות שספר יוסיפון הוא ספרו של יוסף בן מתתיהו הכהן, שחי בזמן החורבן ואשר ארבעת ספריו השתמרו עד ימינו (ידוע גם בשמו הרומי: יוספוס פלוויוס), בעוד אשר הספר הוא עיבוד אלמוני ומאוחר שמבוסס על כתבי יוסף בן מתתיהו אך כאמור גם על מקורות נוספים כולל אגדות רומיות, והוא אינו בר סמכא כלל.

הפירוש עצמו אף הוא קשה מכמה טעמים:

1. לא מצאנו באף מקור במקרא שמשה רבינו מכונה בו "מלך". אין די בכך שמנהיג ינהיג את העם על מנת שייחשב למלך דווקא, ולדוגמא שמואל הנביא שפט את ישראל, והעם דרש ממנו שישים עליהם מלך (שמו"א ח. ה), ואז המליך שמואל את שאול וכתב את משפט המלוכה בספר (שמו"א י. כה). שמואל מוכיח את העם על כך שהם רוצים מלך (שמו"א יב. יז), שכן עד אז ה' היה מולך על העם (שמו"א יב. יב). הרי שמשפט המלוכה לא מומש בישראל עד שהעם דרש זאת משמואל. אמנם הראב"ע ביקש להראות שמשה נקרא מלך על פי הפסוק: "וַיְהִי בִישְׂרוֹן מֶלֶךְ" (דברים לג. ה), אותו הוא מפרש כמתייחס למשה רבינו, אלא שיתר הפרשנים פירשו את הפסוק כמתייחס לקב"ה ולא למשה (רש"י, הרמב"ן, ר"י בכור שור ועוד).¹⁶ ברור עכ"פ שלפי פשוטו של מקרא, לא נקרא משה באף מקום "מלך".¹⁷
2. אם משה קבע את הרשימה הזו, וידע את מלך אדום שחי בימיו (המלך הדר מהעיר פעו), מדוע לא מוזכר המלך בשמו כאשר משה שולח אליו שליחים,¹⁸ כשם שמוזכרים שמותיהם של בלק מלך מואב, חמשת מלכי מדין (אָוִי, רקם, צור, חור ורבע), סיחון מלך האמורי ועוג מלך הבשן? אם נניח שלא משה הוא זה שקבע את הרשימה הזו, ניתן להניח שמשה לא ידע את שמו של מלך אדום, או שפרט זה לא היה חשוב בעיניו מספיק כדי לציינו.

15 ראה הערותיו של פלוסר על פרק ב, שורות 55-57, עמ' 14.

16 אמנם במדרשי חז"ל פירשו את הפסוק הזה גם על משה, לצד פירוש שהכוונה לקב"ה או למשיח, והרמב"ן מביא פירוש זה ואינו מקבלו.

17 גם בסוגיא בקידושין (לג ע"ב) מוגדר משה כ'נשיא': אמר חזקיה, אמר לי ר' חנינא בריה דר' אבהו א"ר אבהו א"ר אבדימי דמן חיפא: [...] נשיא עובר - עומד מלפניו מלא עיניו, ואינו יושב עד שישב במקומו, שנאמר: והביטו אחרי משה עד בואו האהלה. וכתב רש"י (שם, ד"ה שנאמר והביטו): "ומשה - נשיא היה". לו נחשב משה כמלך, לא ניתן היה ללמוד ממנו דיני כבוד הנשיא.

18 "וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה מְלָאכִים מִקֶּדֶשׁ אֶל מֶלֶךְ אֲדוֹם: כֹּה אָמַר אֲחִיךָ יִשְׂרָאֵל... (במדבר כ. יד).

3. אם רשימה זו משקפת את המלכים שמלכו עד משה, קשה קצת להבין כיצד הספיקו בני אדום להמליך שמונה מלכים בפרק זמן זה, בהתחשב גם בעובדה שנדרש להם זמן להשתלט ולהוריש את שער ולהקים בה מלוכה. בישראל, כאמור, חלפו כארבע מאות שנה של שלטון השופטים לפני שנוסדה המלוכה, פרק זמן שארוך יותר מהזמן שחלף מלידתו של עשו ועד פטירתו של משה.
4. קושי נוסף שעולה מפרשנות זו: אם אכן הספיקו בני אדום להמליך שמונה מלכים בפרק זמן שכזה, מדוע איננו שומעים בספר דברי הימים על רשימת ההמשך של מלכי אדום שמלכו אחרי ימי משה. לא ניתן לומר שהמלוכה פסקה באדום בימי של משה, משום שארבע מאות שנים אחרי כן, בימי שלמה, שומעים אנו על "הדד האדומי מזרע המלך"¹⁹, הרי שהמלוכה באדום התקיימה עד לימי דויד שביטל אותה ומינה על אדום נציבים.²⁰ (אמנם ניתן לטעון בדוחק-מה ששמותיהם של מלכי אדום האחרים לא הגיעו לידינו של בעל דברי הימים).

א. המלך הוא שאול, אבל המלכים מלכו בימי משה

כווריאציה לפירוש הזה ניתן לטעון שמלך ישראל המוזכר בפסוק הוא אכן שאול, וכי המלכים הללו מלכו עד לימי משה רבינו וכבר נודעו בתקופתו, ואז פסקה מאדום המלוכה, וידע משה בנבואה שלא עתידה להתחדש אצלם המלוכה עד לימי שאול ולכן יכול לומר ש"אלה המלכים אשר מלכו באדום לפני מלך בישראל". אמנם פירוש זה אינו אפשרי, שכן כבר ציינתי לעיל שבימי שלמה עדיין היה קיים "זרע המלך" האדומי, והרי שהמלוכה באדום לא פסקה בימי שלמה רבינו, כחמש מאות שנה לפני שלמה (נוסף על הקשיים הקלים יותר שציינתי לעיל: מדוע לא ציין משה את שמו של מלך אדום, וכיצד הספיקו בני אדום להמליך על עצמם שמונה מלכים בפרק זמן זה).

ב. נבואה לעתיד

פירוש אפשרי אחר הוא שהמלוכה המדוברת היא אכן מלוכת שאול, וכי לפחות חלק ממלכי אדום הללו מלכו אחרי ימי משה, והוא פירט את שמותיהם ועריהם על פי הנבואה.

פירוש זה הוא קשה למדי, שכן אין הדרך שיפרט הנביא שמות בני אדם ושמות מקומותיהם לפרטים (שלא לדבר על שם אשת המלך) כשאנשים אלה עדיין לא באו לעולם. יתר על כן, כיצד יכול משה לכתוב שמלכים אלה כבר מתו, לפני שהם נולדו?

19 "וַיִּקֶם ה' שָׁטָן לְשַׁלְמָה אֶת הַדָּד הָאֲדָמִי, מִזֶּרַע הַמֶּלֶךְ הוּא בְּאֲדוֹם" (מל"א יא, יד).

20 "וַיִּשֶׂם בְּאֲדוֹם נְצִיבִים, בְּכָל אֲדוֹם שֵׁם נְצִיבִים, וַיְהִי כָל אֲדוֹם עֹבְדִים לְדָוִד, וַיִּוְשַׁע ה' אֶת דָּוִד בְּכָל אֲשֶׁר הִלָּךְ" (שמ"ב ח, יד).

וכמו כן, מדוע השתנה דינו של המלך השמיני שלא נאמר עליו שהוא מת, אם לא שהכותב עמד בימיו של המלך?
 (גם לפי פירוש זה קשה מדוע לא הוזכר שמו של מלך אדום שמושה שלח אליו מלאכים, כנ"ל).

ג.ב]. ראב"ע

ואם תבין סוד השנים עשר, גם "ויכתוב משה" (דברים לא, כב), "והכנעני אז בארץ" (בראשית יב, ו), "בהר ה' יראה" (שם כב, יד), "והנה ערשו ערש ברזל" (דברים ג, יא), תכיר האמת (ראב"ע, דברים א, ב).

בדבריו הקצרים הללו, המוסבים על תחילת ספר דברים, רמזו הראב"ע ל"סוד" המשותף לפסוקים אלה ולפסוקים נוספים שאותם הוא מונה. ופירשו רבותינו הראשונים שכוונת הראב"ע היא שכל הפסוקים הללו לא נכתבו על ידי משה, וכפי שכתב הראב"ע במפורש על שנים עשר הפסוקים האחרונים שבספר דברים (דברים לד, א). הפסוקים הללו שציינם הראב"ע יידונו בסעיפים הבאים.

א. אלה הדברים... בעבר הירדן

הראב"ע לא פירש מה בפסוקים הראשונים של ספר דברים עורר את הקושי שאליו הוא מתייחס. להבנת העניין אעתיק פסוקים אלה:

אַלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּמִדְבַּר בְּעֶרְבָה מִזֶּה סוּף בֵּין פָּאֲרָן וּבֵין תַּפֵּל וְלִבָּן וַחֲצִרֹת וְדִי זֶהֱב. אַחַד עָשָׂר יוֹם מֵחֶרֶב דֶּרֶךְ הַר שְׁעִיר עַד קִדְשׁ בְּרִנְע. וַיְהִי בְּאַרְבָּעִים שָׁנָה בְּעֶשְׂתֵּי עָשָׂר חֹדֶשׁ בְּאַחַד לַחֹדֶשׁ דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כְּכֹל אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֹתוֹ אֲלֵהֶם. אַחֲרֵי הַפְּתוֹ אֶת סִיחֹן מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי אֲשֶׁר יוֹשֵׁב בְּחֶשְׁבוֹן וְאֶת עוֹג מֶלֶךְ הַבְּשָׁן אֲשֶׁר יוֹשֵׁב בְּעֶשְׂתֵּרֶת בְּאֶדְרָעִי. בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּאַרְץ מוֹאָב הוֹאִיל מֹשֶׁה בָּאֵר אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת לְאֹמֶר (דברים א, א-ה).

רבי יוסף ב"ר אליעזר פירש שהראב"ע התייחס לחמשת הפסוקים הראשונים של ספר דברים, שלטעמו הם אינם מדברי משה עצמו. טענתו מבוססת על כך שבניגוד לארבעת החומשים הראשונים, ספר דברים נאמר על ידי משה בגוף ראשון (ברובו המוחלט). העובדה שחמשת הפסוקים הראשונים מתייחסים למשה בגוף שלישי, מורים לטעמו שפסוקים אלה שונים מיתר הספר, ולא נאמרו על ידי משה עצמו. כמו כן, הוא מסב את תשומת הלב לסימנים הרבים שניתנו בפסוקים אלה לזיהוי המקומות בהם ניתנו המצוות הללו, וטוען שמושה עצמו המדבר לעם ישראל שנכח עמו במקומות אלו, לא היה נזקק לציין את כל הסימנים הללו, ומכאן שפסוקים אלה נאמרו בתקופה מאוחרת יותר.

מלבד דבריו אלה, קיים קושי בביטוי "עבר הירדן" שמופיע בפסוק הראשון. כידוע, שתי גדות לירדן. "עבר הירדן" הוא ביטוי יחסי. כאשר הוא נאמר בפי יושב הארץ, הוא מכוון לשטחים שממזרח לירדן: עמון, מואב, הגלעד, הבשן ועוד. ואילו כאשר הוא נאמר בפי מי שנמצא מזרחה לירדן, הוא מכוון לשטח שממערב לירדן: ארץ כנען/ישראל.²¹

כך כאשר משה רבינו אומר "עבר הירדן" כוונתו לעבר הירדן המערבי:

"עַד אֲשֶׁר יָנִיחַ ה' לְאַחֵיכֶם פָּכֶם וַיִּרְשׁוּ גַם הֵם אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיכֶם נָתַן לָהֶם בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן" (דברים ג, ט); "אֶעֱבְרָה נָא וְאֶרְאֶה אֶת הָאָרֶץ הַטּוֹבָה אֲשֶׁר בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן" (דברים ג, כח); "וַיִּנְתְּנָה אֶת הַבְּרָכָה עַל הַר גְּרִזִים וְאֶת הַקֶּלֶלָה עַל הַר עֵיבָל, הֲלֹא הִמָּה בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן" (דברים יא, כט-ל).

ואילו כאשר יהושע שכבר עבר את הירדן משתמש בביטוי זה בדיוק, כוונתו לעבר הירדן המזרחי:

"נְשִׁיכֶם טַפְכֶם וּמִקְנֵיכֶם יָשְׁבוּ בְּאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַן לָכֶם מֹשֶׁה בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן"²² (יהושע א, יד); "וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֵתָּה אֲדֹנָי ה' לָמָּה הֶעֱבַרְתָּ הָעֵבֶר אֶת הָעָם הַזֶּה אֶת הַיַּרְדֵּן לְתַת אֶתְנֹו בְיַד הָאֲמָרִי לְהֶאֱבִידֵנוּ וְלוֹ הוֹאֲלֵנוּ וַנִּשָּׁב בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן" (יהושע ז, ז); "וַעֲתָה פָּנֹו וּלְכוּ לָכֶם לְאֶהֱלִיכֶם אֶל אֶרֶץ אַחֲזַתְכֶם אֲשֶׁר נָתַן לָכֶם מֹשֶׁה עֶבֶד ה' בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן" (יהושע כב, ד).

וכך גם כאשר תושבי הארץ האחרים משתמשים בביטוי זה, כוונתם לעבר הירדן המזרחי:

"וְאֲשֶׁר עֲשִׂיתֶם לְשָׁנֵי מַלְכֵי הָאֲמָרִי אֲשֶׁר בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן, לְסִיחֹן וְלַעֹג אֲשֶׁר הִתְרַמְּתֶם אוֹתָם" (יהושע ב, י); "וְאֵת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה לְשָׁנֵי מַלְכֵי הָאֲמָרִי אֲשֶׁר בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן, לְסִיחֹן מֶלֶךְ חִשְׁבוֹן וְלַעֹג מֶלֶךְ הַבְּשָׁן אֲשֶׁר בְּעִשְׂתָּרוֹת" (יהושע ט, י); "גִּלְעָד בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן שְׁכֵן" (שופטים ה, יז); "אֵת כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּאָרֶץ הָאֲמָרִי אֲשֶׁר בְּגִלְעָד" (שופטים י, ח).

בפסוקים אלה, "עבר הירדן" סתם הוא עבר הירדן המזרחי, ואילו כאשר נחוצה הבהרה, מפרש הדובר לאיזה עבר ירדן הוא מכוון, המזרחי או המערבי.

21 וכך כותב הרשב"ם על הפסוק "ויסעו בני ישראל ויחנו בצרבות מואב מעבר לירדן ירחו" (במדבר כב, א): "ראוי לכתב 'מעבר לירדן' לאותם [נוסח אחר: לאחר] שעברו את הירדן, שלהם קרוי ערבות מואב 'מעבר לירדן'".

22 בפסוק זה, וגם בפסוק האחרון שבקטע, מדבר יהושע אל שבטי גד וראובן שנחלתם היא בעבר הירדן המזרחי.

כאמור, כאשר משה משתמש בביטוי "עבר הירדן" כוונתו לעבר הירדן המערבי, ארץ ישראל, שהרי משה ושומעי לקחו עמדם בעברו המזרחי של הירדן. והנה בפסוק הראשון והחמישי בספר דברים נכתב: "אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן... בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּאֶרֶץ מוֹאָב הוֹאִיל מֹשֶׁה בְּאֶרֶץ הַתּוֹרָה הַזֹּאת לֵאמֹר", כאשר הכוונה לעבר הירדן המזרחי, שהרי משה לא נכנס לארץ המובטחת ולא חצה מעולם את הירדן, וכיצד יקרא משה למקום בו הוא עומד "עבר הירדן"? וכך גם, לדוגמא: "אֵלֶּה הַעֲדוֹת וְהַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה... בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּגֵיא מוֹל בֵּית פְּעוֹר בְּאֶרֶץ סִיחֹן מֶלֶךְ הָאֲמֹרִי" (דברים ד, מה-מו).

ומכאן אישׁוש נוסף למסקנתו של ראב"ע שמי שכתב את הפסוקים הללו (המשמשים ככותרת לדברי משה) וקרא לארץ מואב וארץ סיחון "עבר הירדן", היה תושב הארץ ולא משה עצמו.²³

אפרט כעת את המקורות האחרים שציין הראב"ע בדבריו:

ב. ויעל משה - סוד השנים-עשר

סוד השנים-עשר, שמציין הראב"ע בפירושו האמור על ראש ספר דברים, פוענח על ידי מפרשיו בהתאם לדבריו אודות הפרק האחרון בתורה, הכולל שנים-עשר פסוקים. נראה אפוא את הפרק ואת דבריו של הראב"ע על אתר:

ויעל משה מערבת מואב אל הר נבו [...] וימת שם משה עבד ה' בארץ מואב על פי ה'. ויקבר אתו בגי בארץ מואב מול בית פעור ולא ידע איש את קברתו עד היום הזה. ומשה בן מאה ועשרים שנה במתו לא כהתה עינו ולא נס לחה. ויכבו בני ישראל את משה בערבת מואב שלשים יום ויתמו ימי ככי אבל משה. ויהושע בן נון מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידיו עליו וישמעו אליו בני ישראל ויעשו כאשר צוה ה' את משה. ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ה' פנים אל פנים. לכל האתת והמופתים אשר שלחו ה' לעשות בארץ מצרים לפרעה ולכל עבדיו ולכל ארצו. ולכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה לעיני כל ישראל (דברים לד, א-ים).

וכתב על כך הראב"ע:

"ויעל משה" - לפי דעתי, כי מזה הפסוק כתב יהושע, כי אחר שעלה משה לא כתב, ובדרך נבואה כתבו. והעד: "ויראהו ה'", גם "ויאמר ה' אליו" (פס' ד), גם "ויקבור" (פס' ו) (ראב"ע לד, א).

23 אליצור (מקום בפרשה, ת"א: 2014, עמ' 89-90), סבור ש'עבר הירדן' הוא שמו של מקום בבקעת הירדן. אולם ברור שראב"ע לא פירש כן, ואנו עוסקים בדבריו של ראב"ע בעניין.

בדברים פרק לב מסופר שהקב"ה ציווה על משה לעלות אל הר נבו ולמות שם:

וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה לֵאמֹר: עֲלֵה אֶל הַר הָעֶבְרִים הַזֶּה הַר נְבוֹ...
וּמַת בְּהַר אֲשֶׁר אֵתָה עֲלֶיהָ שְׁמָה וְהֶאֱסַף אֶל עֲמִידָה (דברים לב, מח-מט).

בפרק לד מסופר שמשה עשה כאשר ציווהו הקב"ה, וכי הוא עלה אל הר נבו ומת שם, ולא ידע איש את קבורתו.²⁴ נמצא שמאז שעלה משה להר - נותק הקשר בינו לבין עם ישראל. ואם כך, משה לא יכול היה לכתוב את הפסוקים המספרים על עלייתו להר ועל מה שאירע אחרי כן, בספר שנמסר כבר לידי הלויים. ולכן כתב הראב"ע שמהפסוק המתאר את עליית משה להר ועד סוף התורה, יהושע הוא הכותב, והוסיף הראב"ע וציין שיהושע השלים תיאור זה על פי רוח הקודש, שכן כיצד יכול לדעת את שאירע למשה אחרי שעלה להר.

בזאת מרחיב הראב"ע את דבריו של רבי יהודה / רבי נחמיה שקבע ששמונת הפסוקים האחרונים שבתורה נכתבו על ידי יהושע (מהפסוק "וימת שם משה"), והראב"ע מרחיב זאת לשנים-עשר פסוקים (כאמור, מהפסוק: "ויעל משה"). וזהו "סוד השנים-עשר", שנים-עשר הפסוקים האחרונים בתורה שלא נכתבו על ידי משה.

חשוב לציין שלא ניתן להסביר שמשה כתב את אשר יקרהו מכוח הנבואה שבו, משום שמשה כותב את המאורעות הללו כמאורעות שכבר אירעו. וכך הוא כותב לדוגמא שבני ישראל בכו אותו שלושים יום, וששלושים הימים הללו תמו. וכיצד ניתן לומר שמשה כתב בתורה בלשון עבר ששלושים ימי בכיתו כבר תמו, עוד לפני שהוא עצמו מת, ונמצא שמשה העיד חלילה שקר בתורה, ושכל אותו זמן שלא תמו שלושים היום - היו כתובים בתורה דברים שאינם נכונים.²⁵

וראו להלן בפסקה אודות "היום הזה" (פרק ה, סעיף 1א), על כך שהראב"ע מאחר את כתיבת סוף התורה לסוף ימי יהושע.

24 הראב"ע מפרש שמשה קבר את עצמו (ראב"ע, דברים לד, ו), בהתאם לשיטת רבי ישמעאל בספרי דברים (נשא לב). לפי דעה אחרת בחז"ל, הקב"ה עצמו קבר אותו (לדוגמא משנה סוטה א, ט).

25 יושי פרג'ון (החכמה והמדע נתון לך', בתוך: בעיני אלוהים ואדם, ירושלים: תשע"ה. עמ' 45, הערה 70) מציין שבעלי התוס' מדברים על שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה שנכתבו על ידי יהושע אך מצד שני מציינים את הפסוק "ויעל משה", כדעתו של הראב"ע, אף שתפיסה זו משנה את מנין הפסוקים לשנים עשר. וזה לשון התוס': "תנא מה שאין כן בתורה - פירוש שאין קורא אלא אחד. מכאן קשיא למה שפירש רבינו משולם בפרק קמא דבבא בתרא ובהקומץ רבה דשמונה פסוקים שבתורה יחיד קורא אותן, פירוש יחיד קורא אותן: שלא יקרא שליח צבור עמו בפרשת ויעל משה' כשחותמין את התורה..." (תוס' ד"ה תנא, מגילה כא ע"ב).

ג. ויכתוב משה

"וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת וַיִּתְּנָהּ אֶל הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לֵוִי הַנְּשָׂאִים אֶת אֲרוֹן בְּרִית ה' וְאֵל כָּל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל" (דברים לא, ט).

כבר כתבתי בראשית דבריי שהפסוק הזה מלמד על עצמו שהוא לא נכתב על ידי משה, שכן כיצד ייתכן שמשה יכתוב בספר שהוא כתב את התורה וכבר נתן אותה לכהנים, והוא עדיין לא עשה כן. ונמצא חלילה שכתב שקר בתורה. וכך גם הפסוקים הבאים:

"וַיְהִי כְּכַלּוֹת מֹשֶׁה לְכַתֵּב אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת עַל סֵפֶר עַד תָּמַם. וַיִּצַּו מֹשֶׁה אֶת הַלְוִיִּם נֹשְׂאֵי אֲרוֹן בְּרִית ה' לֵאמֹר. לְקַח אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֹּה וְשַׂמְתֶּם אֹתוֹ בְּאֶזְרָת אֲרוֹן בְּרִית ה' אֱלֹהֵיכֶם וְהָיָה שֵׁם בְּךָ לְעֹד" (דברים לא, כד-כו).

וכתב על כך רבי יוסף ב"ר אליעזר בקצרה:

"גם ויכתב משה". פירוש: בפרשת וילך כתוב "ויכתב משה את התורה הזאת ויתנה אל הכהנים" וגו', כי מלת "ויכתב" גם "ויתנה" מעידות שכבר נתנה קודם שנכתב זה הפסוק" (צפנת פענח ח"ב, עמ' 65).

ד. והכנעני אז בארץ

"וַיִּקַּח אַבְרָם אֶת שְׂרֵי אִשְׁתּוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן אָחִיו וְאֶת כָּל רְכוּשָׁם אֲשֶׁר רָכְשׁוּ וְאֶת הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר עִשׂוּ בְּחָרָן, וַיֵּצְאוּ לְלֶכֶת אַרְצָה כְּנַעַן וַיָּבֹאוּ אַרְצָה כְּנַעַן. וַיַּעֲבֹר אַבְרָם בְּאֶרֶץ עַד מְקוֹם שְׂכָם עַד אֵלּוֹן מוֹרָה, וְהַכְּנַעֲנִי אָז בְּאֶרֶץ" (בראשית יב, ה-ו).

על הפסוק "והכנעני אז בארץ" כותב הראב"ע: "יתכן שארץ כנען תפשה כנען מיד אחר. ואם איננו כן יש לו סוד. והמשכיל ידום." וכתב על כך רבי יוסף ב"ר אליעזר:

"יתכן שארץ כנען תפשה כנען מיד אחר" - פירוש: ידוע כי מילת 'אז' היא רמז על זמן ידוע לעתיד או לשעבר, והנה פירושה כמו 'בעת ההיא', ועל כן הצורך לפרש שְׂמָלְךָ הכנעני בעת ההיא, כי אז לקחה מיד אחר.

"ואם איננו כן יש לו סוד והמשכיל ידום" - פירוש: אם לא באה מילת 'אז' להודיע שאז תפשה מיד אחר, יהיה הפירוש קשה וסתום וראוי להעלימו, והוא רמז סודו בתחילת פרשת אלה הדברים, ופירושו הוא: כי איך אמר בכאן מלת 'אז' שמשמעה 'אז היה בה, אבל עתה אינו בה', הלא משה כתב את התורה, ובימיו היתה הארץ ביד הכנעני? ולא יתכן שיאמר משה 'אז', כי הדעת נותן שנכתבה מלת 'אז' בזמן שלא היה הכנעני בארץ, ואנחנו ידענו כי לא סר הכנעני משם כי אם אחרי מות משה כשכבשה יהושע. ולפי זה נראה שלא כתב משה זאת המלה בכאן, רק יהושע או אחד משאר הנביאים כתבוה... ואחר שיש

לנו להאמין בדברי קבלה ובדברי נבואה, מה לי שכתבו משה או שכתבו נביא אחר, הואיל ודברי כולם אמת והם בנבואה (צפנת פענח ח"א, עמ' 91-92).

ואילו המהר"ם אלמושינו²⁶ כתב על כך:

מה שאמר הראב"ע: "יתכן שארץ כנען תפשה מיד אחר", הרגיש מלת 'או' תורה על אחד משני ענינים: אם שנאמר שאז היה בארץ ולא בעבר, או שנאמר שאז היה ולא עתה [...] אם כן בהכרח מלת 'או' תהיה בערך למה שהיא עתה ביד, ואם כן הוא, לא יתכן שאמר זה משה רבינו ע"ה, כי בימיו עדין היתה ביד כנען, אלא שנאמר שיהושע או עזרה כתב כן. וזהו הסוד, כלומר: שלא כתבו משה רבינו ע"ה. וזה אָמְרו: "ואם איננו כן יש לו סוד" וכו'.

כלומר: לפסוק "והכנעני אז בארץ" יש שני פירושים אפשריים: א. הכנעני כבר היה בארץ, אחר שקודם לכן היה שם עם אחר. ב. הכנעני עדיין היה בארץ, משום שלא נכבשה הארץ עדיין על ידי ישראל.²⁷

הקושי בפירוש הראשון הוא שלפי רשימת העמים בפרשת נח (בראשית י, טו-טז) היה מקום מושבם של העמים הכנעניים ב"ארץ כנען", היא ארץ ישראל, ומשמע שהם היו שם מההתחלה ולא תפשוה מיד עם אחר.

הקושי בפירוש השני הוא, שבזמן משה ישב עדיין הכנעני לבטח בארץ, ולא היה צורך להסביר לקורא שהכנעני ישב בארץ, וגם המלה 'או' מלמדת שבעת כתיבת הפסוק חדל כבר הכנעני מלשבת בארץ. לכן פירש הראב"ע שפסוק זה לא נכתב על ידי משה אלא הוא נוסף אחרי כן, בתקופה בה הכנעני כבר לא ישב בארץ.

רבי יוסף ב"ר אליעזר מייחס את ההוספה "והכנעני אז בארץ" ל"יהושע או אחד משאר הנביאים", ואילו רבי משה אלמושינו מייחס הוספה זו ל"יהושע או עזרה". שניהם אינם מסתפקים ביהושע אולי משום שהכנעני ישב בארץ לא רק בימי משה אלא אף בימי יהושע ובימי השופטים שאחריו, כפי שרואים אנו ממלחמת ברק ודבורה עם יבין מלך כנען (שופטים ד, כג-כד). גם בימי שלמה מוצאים אנו עדיין את הכנעני בארץ (מל"א ט, ט). אם כך, מי שמצא לנכון לציין שהכנעני היה בעבר בארץ, משום שלנגד עיניו היתה הארץ נקיה מכנענים, היה "אחד משאר הנביאים", או בכלל עזרא (שפעל

26 רבי משה אלמושינו, תלמידו של רבי יוסף טאיטאצאק ומגדולי סלוניקי במאה ה"ז. פירושו יצא לאור מכתב יד אוקספורד 234 על ידי נפתלי בן-מנחם, סיני יט, תש"ו, עמ' קלו-קעא. דבריו אלה מופיעים בעמ' קנג.

27 כדעה הזו סבר כנראה הפסידיונותן שתרגם: "וּכְנַעְנָי בְּכַן הָיוּ בְּאַרְצָא, דְּעַד קְדוּן לָא מָטָא זְמַנָּא דְכְנַי יִשְׂרָאֵל לְמִירְתָּהּ" (כתר יונתן): "וכנעני אז היה בארץ, שעד עתה לא הגיע זמן של בני ישראל לרשתה".

בראשית ימי בית שני).²⁸ (אציין שגם רבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי מתייחס לדברים אלה, אלא שהוא מסתפק כאן בקביעה: "אם כן, אחר כתבו").²⁹
תופעה זו חוזרת על עצמה בפסוק דומה:

"וַיְהִי רִיב בֵּין רַעֲי מְקַנְה אַבְרָם וּבֵין רַעֲי מְקַנְה לוֹט, וְהַפְּנֵעֵי וְהַפְּרָזִי אֲזַי יֵשֵׁב בְּאַרְץ" (בראשית יג, ז), וכתב על כך הראב"ע: "וטעם 'הכנעני והפרזי' - כרעו", כלומר, גם פסוק זה מתפרש כחבירו, הפסוק "והכנעני אז בארץ".

ה. בהר ה' יראה

"וַיִּקְרָא אַבְרָהָם שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא ה' יְרָאָה, אֲשֶׁר יֹאמַר הַיּוֹם בְּהַר ה' יִרְאָה" (בראשית כב, יד).

עם תום ניסיון העקידה, קורא אברהם להר בו עקד את יצחק "ה' ירָאָה" (פירש רד"ק: על שם שאמר: "אלהים יראה לו השה"), ומסיים הכתוב שהיום יאמר: "בהר ה' ירָאָה". הראב"ע כתב על כך בקצרה: "וטעם 'בהר ד' יראה' - באלה הדברים", שם הוא ציין את הפסוק שלנו כאחד מן הפסוקים שמשותף להם "סוד". כפי שראינו לעיל, הכוונה היא שהפסוק לא נכתב על ידי משה. ופירש את דבריו רבי יוסף ב"ר אליעזר:

"וטעם 'בהר ה' יראה' - באלה הדברים" - פירוש: בתחלת הפרשה. ודעתו היא כי הר ה' הוא הר המוריה שנבנה בו בית המקדש, כמו שכתוב בדברי הימים (דהי"ב ג, א), ומשה לא כתב בתורה איזה הר הוא, רק כתב: "המקום אשר יבחר ה'",³⁰ משמע שהוא לא ידע איזה הר הוא, כי לא גילהו השם עד ימי דוד, ואיך

28 ראו בנספח א על כך שהוספות שונות יחסו לעזרא דווקא ולאנשי כנסת הגדולה שפעלו עמו.

29 ציטוט מלא יותר להלן בסוף דבריו אודות "עזאול".

30 בפסוקים רבים המכוונים למקדש, כתוב בתורה באריכות: "המקום אשר יבחר ה'" במקום לכתוב את מקום המקדש שייבחר. כך לדוגמא בקטע שלהלן מופיע הביטוי הזה שש פעמים:

כי אם אֵל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם מִכָּל שְׁבָטֵיכֶם לְשׂוֹם אֶת שְׁמוֹ שֶׁם לְשַׁכְּנוֹ תִּדְרְשׁוּ וּבָאתָ שָׁמָּה... וְהָיָה הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם בּוֹ לְשַׁכְּנוֹ שְׁמוֹ שֶׁם שְׁמָה תְּבִיאוּ אֶת כָּל אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם עֹלֹתֵיכֶם וְזִבְחֵיכֶם מִעֲשֻׂרֵיכֶם וּתְרִמַת יֶדְכֶם וְכֹל מִבְּחַר נְדָרֵיכֶם אֲשֶׁר תִּדְרוּ לָהּ... הַשְּׁמֵר לָהּ פֶּן תַּעֲלֶה עֹלֹתֶיךָ בְּכָל מְקוֹם אֲשֶׁר תִּרְאֶה... כִּי אִם בְּמָקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' בְּאַחַד שְׁבָטֵיךָ שֶׁם תַּעֲלֶה עֹלֹתֶיךָ... לֹא תִּיכַל לְאָכַל בִּשְׁעָרֶיךָ מִעֲשֶׂר דָּגָנְךָ... כִּי אִם לְפָנַי ה' אֱלֹהֶיךָ תִּאֲכָלְנָה בְּמָקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ... כִּי יִרְחַק מִמֶּךָ הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשׂוֹם שְׁמוֹ שֶׁם וְנִבְחַתָּ מִבְּקָרְךָ וּמִצְאֲנָה אֲשֶׁר נָתַן ה' לָךְ פֶּאֶשֶׁר צִוִּיתָה וְאָכַלְתָּ בִּשְׁעָרֶיךָ בְּכָל אֹתָן נִפְשָׁה... רַק קִדְשֶׁיךָ אֲשֶׁר יִהְיוּ לָךְ וּנְדָרֶיךָ תִּשָּׂא וּבָאתָ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' (דברים יב, ה-כ).

וכן בפרשיות נוספות בספר דברים, ולדוגמא:

וְאָכַלְתָּ לְפָנַי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר לְשַׁכְּנוֹ שְׁמוֹ שֶׁם מִעֲשֶׂר דָּגָנְךָ... כִּי יִרְחַק מִמֶּךָ הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ (דברים יד,

אמר בכאן "בהר ה' יראה", שמשמע שידעו משה? ועוד שאמר: "אשר יאמר היום", שמשמעו כאלו אמר "זה הוא מה שאומרים עתה בדורנו כשעולים לרגל: 'בהר ה' יראה'", כלומר, הוא עולה לעשות המועד בירושלים ולהשתחוות בהר ה'. ולא יתכן שיאמרו כן בימי משה. ולפי זה לא כתב משה זה הפסוק רק כתבוהו הנביאים האחרונים כאשר פירשתי בפסוק "והכנעני אז בארץ" בפרשת לך לך (בראשית יב, ו), ומשם תבין זה (צפנת פענח, ח"א, עמ' 112).

כלומר, הפסוק קובע שההר שבו אירעה העקידה הוא ההר שבו "יִרְאֶה כָּל זְכוּרָה אֶת פְּנֵי הָאֱדֹן ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות לד, כג ועוד), ושכך יכונה הר זה "היום". ומתי זה ה"היום" הזה? זמן זה אינו יכול להיות זמנו של משה רבינו, משום שבזמן משה רבינו לא נקבע עדיין היכן יהיה בית המקדש, שהרי לא נבחרה ירושלים - והר המוריה בתוכה - עד לימי דוד המלך, למעלה מארבע מאות שנה אחרי זמנו של משה רבינו, ומשה רבינו עצמו לא ידע היכן יהיה המקום שייבחר. יתר על כן, אף לו ידע היכן המקום, בוודאי שעד לימי שלמה המלך לא עלו לרגל לירושלים ולא אמרו על הר המוריה "בהר ה' יראה". ועל כרחך שהפסוק הזה נאמר לא לפני זמנו של שלמה, בונה המקדש הראשון (בביטוי "הנביאים האחרונים" כוונת המחבר היא כנראה: "הנביאים המאוחרים לימי משה, ואין כוונתו דווקא לאחרוני הנביאים, כגון חגי, זכריה ומלאכי).

ו. ערשו של עוג

"כִּי רַק עוֹג מֶלֶךְ הַבְּשָׁן נִשְׁאָר מֵיְתֵר הַרְפָּאִים הִנֵּה עֲרָשׁוֹ עָרֵשׁ בְּרִזְל הַלֵּה הוּא בְּרִפְת בְּנֵי עֵמוֹן תִּשַׁע אַמּוֹת אַרְבֶּה וְאַרְבַּע אַמּוֹת רְחִבָּה בְּאַמַּת אִישׁ" (דברים ג, יא).

ערשו של עוג הוא הנושא החמישי שמונה הראב"ע בפירושו לדברים (א, ב). ופירש ר' יוסף ב"ר אליעזר:

"הנה ערשו". פירוש "הנה ערשו ערש ברזל הלא היא ברבת בני עמון", משמעו שהוא מעיד להם שהיא ברבת בני עמון. וידוע כי משה לא נכנס אל ארץ בני עמון שנאמר "רק אל ארץ בני עמון לא קרבת" (דברים ב, לו). ואחר שלא נכנס שם, מאין ידע שהיתה ערשו של עוג בתוכה? וידוע כי ישראל לא באו ברבת עד ימי

כג-כה); לא תוכל לזבוח את הפסח באחד שעריך אשר ה' אלהיך נתן לך. כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך לשכון שמו שם תזבח את הפסח בערב... ובשלת ואכלת במקום אשר יבחר ה' אלהיך בו ופניית בבקר והלכת לאהליה (דברים טז, ה-ז); כי יפלא ממך דבר למשפט... וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו... ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה' (דברים יז, ח-י).

דוד ששלח את יואב וכבש את ארץ בני עמון,³¹ ואז ידעו שהיתה ערש עוג ברבה. וזה ראייה כי אחר כן נכתב זה הפסוק בתורה ולא כתבו משה רק אחד מהנביאים האחרונים כתבו (צפנת פענח ח"ב, עמ' 65).

ואילו רבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי כתב (בתוך פירושו על "עזאזל"):³²

ואל תתמה על מה שאני אומר 'אחר כתבו', כי יש לו חברים במקרא, כלומר הרבה יש שלא אמר משה רבינו, כמו "ויעל משה" עד "לעיני כל ישראל" (דברים לד, א-יב), וכמו "הלא הוא ברבת בני עמון", שזה ודאי לא כתבו משה, מפני שבשעה שאמר משה זה הפסוק עדיין לא היה ברבת בני עמון, ומהיכן היה יודע משה? אלא ודאי אחר כתבו.

ואם תאמר: אע"פ שמשה לא היה ברבת בני עמון, היה יכול להתנבא ברוח הקודש ולומר "הלוא היא", ומפני מה אתה אומר שלא משה כתבו? ויש לומר: מאי זו דבר היה יכול להתנבאות ולומר ברוח הקודש - מדבר שיוצא ממנו צורך, אבל בדבר שלא היה צורך כגון פסוק זה "הלוא היא" וכו', לא בא אליו רוח הקודש. וכיון שלא בא אליו רוח הקודש, והוא לא היה ברבת בני עמון, מהיכן היה יודע? אלא ודאי לא כתבו משה.

יצוין שהפסוק מפנה את הקורא להתרשם מערשו של עוג הנמצאת ברבת בני עמון, ואף אם ידע משה בנבואה דבר זה, לא יכול היה הקורא ליהנות מעצה זו כל עוד נשלטה רבת בני עמון על ידי בני עמון העוינים. כך שניתן להסיק מכאן שהפסוק נכתב אחרי שנלכדה רבת בני עמון על ידי דוד המלך.

אלא שהמפרשים הללו העלו טיעון מעניין נוסף: משה רבינו לא יכול היה לדעת על ערשו של עוג. וביתר פירוט כתב רבי שלמה ב"ר שמואל, שאף שמשה רבינו היה נביא, אין הנבואה משמשת לעניינים שכאלה, ואין לתלות פרטי מידע שכאלה בנבואה. לטעמו, סביר יותר להניח שהפסוק נכתב בתקופה מאוחרת במאות שנים, מאשר לומר שמשה קיבל בנבואה את המידע הזה.

ג. רבי יהודה החסיד

רבי יהודה החסיד, ראש ישיבת רגנסבורג, מראשוני אשכנז והידוע מבין "חסידי אשכנז"³³ הקדומים, נהג בדרך שונה מאשר הראב"ע (שפעל בדור שלפניו). רבי יהודה החסיד ביטא מפורשות את דעתו שקיימות הוספות בתורה, ולא זו בלבד, אלא שייחס

31 וַיִּלְחֶם יוֹאָב בְּרַבַּת בְּנֵי עַמּוֹן וַיִּלְכֹּד אֶת עִיר הַמְּלִיכָה" (שמ"ב יב, כו).

32 אצל תא-שמע (לעיל הערה 5), עמ' 276-277.

33 ראה הערה 4 לעיל.

חלק מההוספות הללו לגורמים מאוחרים במיוחד, כאנשי כנסת הגדולה שפעלו בימי הבית השני.

גישה זו לא היתה נחלת רבי יהודה החסיד בלבד, אלא נחלתם של בני חוגו, כמו רבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי שראינו מדבריו לעיל, או רבי משה, בנו של רבי יהודה החסיד.

דבריהם משקפים ככל הנראה את התפיסה לפיה עזרא הסופר, ואנשי כנסת הגדולה שפעלו על ידו, מילאו תפקיד פעיל בקביעת נוסח המקרא (עוד בנושא זה - בנספח א). לצד שני החידושים הללו: א. הקביעה שיש הוספות בתורה. ב. ייחוס הוספות אלה לתקופה המאוחרת של ימי בית שני, משתקפת בדבריהם בצורה מפורשת יותר ההפרדה בין פריטי מידע שסביר לייחס אותם לנבואה ולרוח הקודש, ובין פריטי מידע שלא סביר לייחס אותם לגורמים אלה, אלא לידע האנושי. למה הדבר דומה? אם נלך לאדם שאנו סבורים שרוח הקודש מתנוססת בו, לא נצפה בשל כך שהוא יידע ברוח קדשו מהו מספר הטלפון שלנו או מספר תעודת הזהות. אולם החידוש העיקרי בחוג זה הוא העובדה שחכמים אלה לא ראו צורך בהסוואת דבריהם ברמזים, ולא נרתעו מלכתוב דבריהם אלה בצורה מפורשת וגלויה.

המובאות שלהלן הן מספר "פירושי התורה לרבי יהודה החסיד" שיצא לאור על ידי הרב החוקר יצחק שמשון לנגה בשנת תשל"ה. בלחץ גורמים שונים, יצאה באותה השנה מהדורה מצונזרת, ובה הושמטו קטעים שונים מפירושו של רבי יהודה החסיד (ומבלי שהדבר יבוא לידי ביטוי בעמוד השער של המהדורה השנייה). הציטוטים שלהלן הם מן המהדורה הראשונה והשלמה.

א. בת מי זהב (רשימת מלכי אדום)

וַיִּמַת בַּעַל חֲנָן בֶּן עֲכָבוֹר וַיִּמְלֹךְ תַּחֲתָיו הַדָּר וְשֵׁם עִירוֹ פְּעוֹ וְשֵׁם אֶשְׁתּוֹ מְהִיטְבָּאֵל
בֵּת מְטָרְד בֵּת מִי זָהָב (בראשית לו, לט).

לכן כתבו בימי כנסת הגדולה בחומש שלא תתמה איך בא עציון גבר לאדום כמו שכתוב בדברי הימים (ריה"ח).

פסוק זה לקוח מהפרשיה המונה את מלכי אדום, וראינו לעיל שלפי הרשב"ם (בכת"י) נכתבה פרשיה זו בתקופת השופטים (וככל הנראה כוונתו: סמוך להכתרת המלך הראשון על ישראל). לעומת הרשב"ם, מייחס רבי יהודה החסיד את הפסוק האמור לתקופה מאוחרת בהרבה: לאנשי כנסת הגדולה שפעלו בימי בית שני. הדרך שבה הגיע ריה"ח למסקנתו זו, מעניינת ומקורית. ריה"ח שם לב לקושי שנובע מהפסוקים העוסקים ביישוב "עציון גבר":

כידוע, מאן אדום לתת לישראל לעבור בגבולו, כמו שנאמר: "וַיִּמָּאן אָדוֹם נִתַּן אֶת יִשְׂרָאֵל עָבַר בְּגָבְלוֹ וַיֵּט יִשְׂרָאֵל מְעָלָיו" (במדבר כ, כא). ובספר דברים נאמר: "וַיַּעֲבֹר מֵאֵת

אחינו בני עשו הישבים בשעיר, מדרך הערבה מאילת ומעציון גבר" (דברים ב, ח), כלומר, בני ישראל לא עברו בשטח בני עשו/אדום אלא בדרך הערבה, מאילת ומעציון-גבר (שאינם בשטח אדום). ומאידך, בספר דברי הימים כתוב: "אז הלך שלמה לעציון גבר ואל אילות על שפת הים בארץ אדום" (דהי"ב ח, יז), הרי שאילת ועציון-גבר הן כן חלק מארץ אדום, וכיצד עברו בני ישראל בתחומן?

משיב על כך ריה"ח שבזמן הנדודים במדבר, עדיין לא היתה עציון-גבר שייכת לאדום. וכאן מוסיף ריה"ח הוספה מעניינת: רצונך לדעת מתי וכיצד נכללה עציון-גבר בתחום ארץ אדום? על זאת עונה הפסוק שפתחנו בו, שלדעת ריה"ח מלמד שהנישואים של המלך הדר עם מהיטבאל הם אלה שהעניקו לממלכת אדום את עציון-גבר. ומציין ריה"ח שנישואים אלה לא אירעו בזמן משה והנדודים במדבר, אלא בין ימי משה לימי שאול, המלך הראשון.

מוסיף ריה"ח וקובע שמי שכתב את הפסוק בתורה הם אנשי כנסת הגדולה, שפעלו בימי בית שני. ריה"ח כותב שהסיבה שבגללה נכתב בכלל סיפור המעשה עם מהיטבאל אשת מלך אדום, היא על מנת להסביר לקורא את הסתירה בין הפסוקים שלפיהם עציון גבר אינה של אדום, לבין הפסוקים שמופיעים בספר דברי הימים, לפיהם עציון גבר שייכת לאדום.

הקביעה שאנשי כנסת הגדולה הם אלה שהוסיפו את הפסוק, נובעת ככל הנראה מתפיסת פעלם של אנשי כנסת הגדולה (ובתוכם עזרא הסופר) בעריכת כתבי הקודש וקביעת נוסחם, כמו שציינתי לעיל.³⁴ ואעתיק את לשונו:

"מאילת ומעציון-גבר" (דברים ב, ח). ואם תאמר: היאך באו לעציון-גבר, כמו שאומר באלה מסעי: "ויסעו מעציון-גבר" (במדבר לג, לו), והלא של אדום היה, כדאמר בדברי הימים: "ואז הלך שלמה לעציון-גבר על שפת הים בארץ אדום" (דהי"ב ח, יז)?

ואומר אבי (= רבי יהודה החסיד) שעציון-גבר לא היה של אדום כי אם מלך אדום נשא מהיטבאל בת מטרד (בראשית לו, לט) והיא הכניסה לו את עציון-גבר

34 מקריאה ראשונה, ניתן היה לטעון שריה"ח מציין כאן את אנשי כנה"ג מסיבה פשוטה: הפסוק הקשה והסותר, שבגללו הוסיפו בתורה את הפסוק אודות מהיטבאל, הוא מספר דברי הימים, ספר מאוחר ללא ספק, המתאר את שיבת ציון. לכך, מי שהוסיף את הפסוק על מנת לפתור סתירה זו, פעל בהכרח בזמנם של אנשי כנה"ג לכל המוקדם. אמנם יש קושי בהסבר זה, משום שפסוק דומה מופיע גם בספר מלכים (מל"א ט, כו). אם כן יכולנו לייחס את ההוספה לירמיה הנביא, שכתב על פי המסורת את ספר מלכים (ב"ב טו ע"א). (ואף שריה"ח אינו מציין כלל את הפסוק במלכים, יש להניח שהכירו). יתר על כן, גם בקטע שלהלן נראה שריה"ח מייחס פסוק שבתורה ליהושע או לאנשי כנה"ג. במקרה זה, ברור שיכול היה לייחס את הפסוק לכל אחד מן הנביאים שפעלו בין ימי יהושע לימי אנשי כנה"ג, ובכל זאת בחר לייחס אותו להם, כנראה מהטעם שציינתי.

(שמתוך) [שמתוכה] היו מביאין הזהב מן מלכות שהוא נמצא, כמו מרשיילא או פנדייא שעוברים דרך שם לעכבו, כך לא היו יכולין לילך אחר הזהב אם לא היו באין לעציון-גבר מתחילה, זה "בת מי זהב" (שם) - שהכניסה לו עיר שממנה הולכין במים עד הזהב. וזהו לא נעשה עדיין בימי משה כי אם "לפני מלוך מלך לבני ישראל" (בראשית לו, לא), פירוש: קודם שמלך שאול אחריכו, אבל בימי שלמה כבר נעשה. לכן כתבו בימי כנסת הגדולה בחומש שלא תתמה איך בא עציון-גבר לאדום כמו שכתוב בדברי הימים.³⁵

ב. וישם את אפרים לפני מנשה

וַיְבָרְכֶם בַּיּוֹם הַהוּא לְאֹמֹר, בְּךָ יִבְרַךְ יִשְׂרָאֵל לְאֹמֹר: "יִשְׁמַךְ אֱלֹהִים כְּאֶפְרַיִם וְכַמְנַשֶּׁה", וַיִּשֶׂם אֶת אֶפְרַיִם לְפָנֵי מְנַשֶּׁה. וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף: הֲנֵה אָנֹכִי מֵת, וְהִנֵּה אֱלֹהִים עִמָּכֶם וְהִשִּׁיב אֶתְכֶם אֶל אֶרֶץ אֲבֹתֵיכֶם. וְאֲנִי נֹתְתִי לְךָ שְׁכֶם אֶחָד עַל אַחִיךָ אֲשֶׁר לְקַחְתִּי מִיַּד הָאֱמֹרִי בְּחָרְבֵי וּבְקִשְׁתֵּי (בראשית מת, כ-כב).

פירש אבי: לא על יעקב נאמר כי על משה... ויהושע כתבו [או] אנשי כנסת הגדולה (ריה"ח).

על הפרשיה הזו יש לרבי יהודה החסיד פרשנות מקורית במיוחד. ואפתח בפרשנות שלו לפסוק כב: "וְאֲנִי נֹתְתִי לְךָ שְׁכֶם אֶחָד עַל אַחִיךָ אֲשֶׁר לְקַחְתִּי מִיַּד הָאֱמֹרִי בְּחָרְבֵי וּבְקִשְׁתֵּי". היכן מצאנו שיעקב כבש נחלה מאת האמורי בחרבו ובקשתו? והיכן מצאנו שנחלה זו ניתנה ליוסף? ריה"ח משיב על כך: הפסוק הזה הוא מדברי משה עצמו, שהיכה את האמורי (סיחון ועוג) ונתן מארצם לחצי שבט המנשה. ואומר משה: אחרי אשר קבע יעקב שמנשה ואפרים ינחלו כיתר השבטים (והיינו שיוסף יקבל נחלה כפולה, כדן בכור),³⁶ החילותי אני במימוש צוואתו זו של יעקב, ונתתי לך (למנשה) את החלק הנוסף, והוא החלק שניתן לחצי המנשה בארץ האמורי.

ממשיך ריה"ח וטוען: הפסוק "וַיִּשֶׂם אֶת אֶפְרַיִם לְפָנֵי מְנַשֶּׁה" אינו מתייחס לברכת יעקב, בה הוא הקדים את אפרים למנשה (שהרי אם כך, אין הפסוק משמיענו דבר שלא ידענו), אלא הוא מתייחס למעשיו של משה בסידור הדגלים והמחנות, כאשר משה קבע את אפרים דווקא כראש המחנה, ככתוב: "דָּגַל מַחֲנֵה אֶפְרַיִם לְצַבְאָתָם יָמָּה... וְעָלְיוּ מִטֵּה מְנַשֶּׁה" (במדבר ב, יח-כ), ובכך הוא "שם את אפרים לפני מנשה".

35 על פי המהדורה הראשונה (ראו הערה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת), עמ' 198. המשפט האחרון הושמט במהדורה המצונזרת.

36 כמו שנאמר: "וַיִּבְנֵי רְאוּבֵן בְּכוֹר יִשְׂרָאֵל, כִּי הוּא הַבְּכוֹר, וּבְחִלָּו יִצְוֵי אָבִיו נִתְּנָה בְּכֹרְתוֹ לְבְנֵי יוֹסֵף בֶּן יִשְׂרָאֵל, וְלֹא לְהִתְיַחֵשׁ לְבְכֹרָה" (דהי"א ה, א). ופירש המלבי"ם: "ומה שנתנה הבכורה לבני יוסף היה רק לקחת פי שנים, שלכן היה ממנו שני שבטים מנשה ואפרים, אבל לא להתיחס לבכורה, שלענין היחס נשאר ראובן הבכור כי הוא נולד ראשונה".

וכאן מגיע הריה"ח לנקודה האחרונה: מדוע בפסוק כ"ב מתנסח משה בגוף ראשון ("ואני נתתי"), ואילו בפסוק כ' מתנסח משה בגוף שלישי ("וישם", ולא: "ואשים")? ותשובתו המפתיעה היא שפסוק כ' לא נכתב על ידי משה עצמו אלא על ידי יהושע או אנשי כנסת הגדולה, ולכן נכתב פסוק זה בגוף שלישי.

זוה לשונו (עמ' 64-65):

"וישם את אפרים לפני מנשה", פירש אבי (= רבי יהודה החסיד): לא על יעקב נאמר כי על משה, "וישם משה את אפרים לפני מנשה" - בראש דגל, בעבור שיעקב אמר: "ואחיו הקטון יגדל ממנו". ויהושע כתבו [או] אנשי כנסת הגדולה, שאם תאמר משה כתבו, היה לו לומר: "ואני שמתני את אפרים לפני מנשה", כמו שיש אחריכן: "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך". ופירש אבי שמשה כתבו בשנת הארבעים, בעבור שמשה ידע שיעקב אמר: "אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי", לכן נתתי לו, לחצי שבט המנשה, ממלכת עוג בבשן וממלכת סיחון מלך האמורי שמשה הרגו. שמן הדין כל מה שנטל אפרים בארץ היה לו להיות לאפרים ומנשה, ונמצא כל חלק מנשה יתר על אפרים בעבור הבכורה. ומשה אמר: כבר התחלתי במצווה, ונתתי לחצי שבט מנשה מה שנתתי, לכך מה שצוייתי ליהושע ולשנים עשר החולקים את הארץ ליתן לאפרים כאחד מן השבטים ולחצי שבט המנשה כפי חלק המגיעים.

ג. מלח ברית אלהיך

וְכָל קָרְבַּן מִנְחָתְךָ בְּמִלַּח תִּמְלַח וְלֹא תִשְׁבִּית מִלַּח בְּרִית אֱלֹהֶיךָ מֵעַל מִנְחָתְךָ עַל
כָּל קָרְבָּנְךָ תִּקְרִיב מִלַּח (ויקרא ב, ט).

ואחר שמשה רבינו כתב זה ב"אתם נצבים", אז הוסיפו וכתבו... "מלח ברית אלהיך" (רבי משה בן רבי יהודה החסיד).

מהי משמעות המלים "ברית אלהיך" בחלקו האמצעי של הפסוק?
לכאורה, היינו מצפים לפסוק שינוסח כך:

וְכָל קָרְבַּן מִנְחָתְךָ בְּמִלַּח תִּמְלַח
וְלֹא תִשְׁבִּית מִלַּח מֵעַל מִנְחָתְךָ
עַל כָּל קָרְבָּנְךָ תִּקְרִיב מִלַּח

"ברית אלהיך" זו, מה טיבה? רבי יהודה החסיד השיב על כך:

ולא תשבית מלח ברית אלהיך. אמרו (להם) [חכמים]: זו מלח סדומית שכתוב בו: "לעברך בברית ה' אלהיך ובאלתו" (דברים כט, יא), ומה כתיב שם: "גפרית

ומלח שריפה כל ארצה" (שם כב), וסיפא דקרא: "כמהפכת סדום ועמורה" (שם).
 כך הגיד לי רי"ם³⁷ משם אבי.

כלומר: בפרשת ניצבים נכרתה ברית עם העם, ונאמר בה ששבט שלא יציית לברית,
 יחריב ה' את ארצו באמצעות גפרית ומלח, "כמהפכת סדום ועמורה". זו המשמעות של
 "מלח ברית אלהיך" - למלח יש תפקיד בשמירה על הברית.

הפירוש הזה עורר קושיא אצל רבי משה בנו של ריה"ח, שהרי פרשת ניצבים נאמרה
 בסוף ימי משה, שנים רבות אחרי פרשיית "ולא תשבית", ונמצא שכאשר נאמרה פרשת
 "ולא תשבית", עדיין לא היה המלח "מלח ברית אלוהיך"? ומשיב רבי משה שהביטוי
 "ברית אלהיך" נוסף בפרשיה אחר כך. וזה לשונו:

וקשה לי והלא זה נאמר בסוף ימיו של משה? ונראה לתרץ... ענין אחר: שמא
 מתחילה היה כתיב "ולא תשבית מלח מעל מנחתך" בסתם, ואחר שמשה רבינו
 כתב זה (= "לעברך בברית ה' אלוקיך ובאלתו" ואח"כ: "גפרית ומלח שרפה כל
 ארצה"), ב"אתם ניצבים", אז הוסיפו וכתבו: מה "מלח"? "מלח ברית אלהיך".

מלבד הקביעה שהמלים "ברית אלהיך" הם הוספה, מאלף הדבר שרבי משה כותב:
 "הוסיפו וכתבו", הניסוח בלשון רבים מורה על כך שאין מדובר בהוספתו של משה
 עצמו או יהושע, ומן הסתם התכוון אף כאן לאנשי "כנסת הגדולה", להם ייחס אביו
 הוספות במקומות אחרים.

ד. שירת הבאר

אֲזַיְשִׁיר יִשְׂרָאֵל אֶת הַשִּׁירָה הַזֹּאת עָלַי בְּאֵר עֵנּוּ לָהּ. בְּאֵר חֲפְרוּהָ שְׁרִים פְּרוּהָ
 נְדִיבֵי הָעָם בְּמַחֲקָק בְּמִשְׁעֲנֹתָם וּמִמְדַּבֵּר מִתְּנֶה. וּמִמִּתְּנֶה נַחְלִיאֵל וּמִנַּחֲלִיאֵל
 בְּמוֹת. וּמִבְּמוֹת הַגֵּיא אֲשֶׁר בְּשֵׁדָה מוֹאֵב רֹאשׁ הַפְּסָגָה וְנִשְׁקָפָה עַל פְּנֵי הַיְשִׁימֹן
 (במדבר כא, יז-כ).

עד כה עסקנו בכתובים שייתכן שנוספו בתורה אחרי ימי משה. בפסקה המעניינת
 שלהלן מעלה רבי יהודה החסיד את האפשרות של קטעים שהיו כלולים בתורה והוצאו
 ממנה בשלב מאוחר יותר.

הפירוש הרווח לפרשיה זו הוא שבעקבות הנס שנעשה לישראל כאשר ה' סיפק להם
 מים לשתייה, שרו ישראל את השירה הזו שמתחילה במלים "עלי באר" וכו'.

בניגוד לפירוש הזה, סבור ריה"ח שהשירה ששרו ישראל אינה אודות הבאר והמים,
 ותוכן השירה אינו הפסוקים הללו ("עלי באר ענו לה" וכו'). אלא השירה היא אודות
 ההצלה מסיחון ומעוג, ותוכן השירה הוא "הלל הגדול" (כלומר, פרק קלו בספר

37 רבי יצחק מרוסיה, תלמידו של רבי יהודה החסיד (פרג'ון, עמ' 50, הערה 83).

תהלים), שאמרו משה יחד עם בני ישראל. אלא שלצורך אמירת השירה על ההצלה הגדולה, חיפשו בני ישראל מקום שיש בו באר שתספק כל צרכיהם, ושם הם אמרו את השירה (כלומר את "הלל הגדול") אודות ההצלה מסיחון ועוג. וכותב ריה"ח שבתחילה היתה שירה זו כתובה בתורה, אלא שדוד המלך הסירה מן התורה ושיבץ אותה בספר התהלים שלו.

וזה לשונו (עמ' 184-185):

"אז ישיר ישראל את השירה הזאת". פירש מורי אבי: זהו הלל הגדול, שלאחר שניצולו מסיחון ועוג ועברו נחל ארנון אז נעשה זה השיר, ובחומש היה כתוב אלא שדוד המלך הסיר כל מזמורי יתמי של משה שבחומש וחיברן בספר תהלים שלו. ותדע לך: "נותן לחם לכל בשר" על מן אמרו, ו"סיחון" ו"עוג" הזכיר, על כן הזכיר: "לסיחון מלך האמורי כי לעולם חסדו", "נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו", "הודו לאל השמים כי לעולם חסדו", פירוש: שהמטיר להם לחם מן השמים. בא יהושע והוסיף ועשה מזמור שני שדומה לזה: "שעומדים בית ה'" (תהלים קלה), והוסיף רק חידוש אחד: "ולכל ממלכות כנען", פירוש על ידי נס זה נעשה. וכשדוד כיבש את ציון הוסיף גם הוא שיטה אחת: "ברוך ה' מציון שוכן ירושלים הללויה" (תהלים קלה, כא). וכן היה דרך באותן הימים שהיו מתקנין שירה על ידי נס היו חוקרים אנה באר מים טובים וקרים וטוב לחנות עליו, וזהו: "במקהלות ברכו אלהים ה' ממקור ישראל" (תהלים סח, כז). וכן: "מקול מחצצים בין משאבים שם יתנו צדקות ה'" (שופטים ה, יא), כי מחצצים הם אבנים קטנים שקוראים קיזלי"ן בלשון אשכנז ושם מים קרים. זהו שאמר משה: אל תתמה מה אנו משוררים על באר זה,³⁸ כי באר חשוב הוא. "באר חפרוה שרים", ישראל, להוליכו בסילוונות תחת הקרקע כל אחד לעירו. "חפרוה" בעומק כדי להמשיכה למרחוק. "כרוה נדיבי העם", פירוש בחפירות ולא עמוקות כי אם בהמשכה בעלמא ובחקיקה היו מטיין אותה ומשעינין אותו כל אחד לעירו, זהו: "במשענותם". "וממדבר" המשיכוהו עד עיר "מתנה", "וממתנה" המשיכוהו ל"נחליאל", "ומנחליאל" המשיכוהו עד "במות", "ומבמות" לא יכלו להמשיכו עוד יותר בגובה, והשפילוהו תוך "גיא אשר בשדה מואב". ראה כמה מבוע גדול היה לו שהיה מספיק מים לכל אילו המקומות, לכן יכלו ששים ריבוא לחנות עליו ולשורר במקלהותם. וזאת הפרשה אינה במקומה, אחר מלחמת סיחון ועוג הוא מקומה, אלא בעבור שהזכיר בארה הזכיר השירה.

ג[ד]. רבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי - עזאזל

וְנָתַן אֶהְרֶן עַל שְׁנֵי הַשְּׁעִירִים גֹּרְלוֹת גֹּרֵל אֶחָד לָהּ וְגֹרֵל אֶחָד לְעִזָּאזֵל. וְהִקְרִיב אֶהְרֶן אֶת הַשְּׁעִיר אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגֹּרֵל לָהּ וְעִשָּׂהוּ חֲטָאָת. וְהַשְּׁעִיר אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגֹּרֵל לְעִזָּאזֵל יַעֲמֵד חַי לְפָנָי ה' לְכַפֵּר עָלָיו לְשַׁלַּח אֹתוֹ לְעִזָּאזֵל הַמִּדְבָּרָה (ויקרא טז, ח-י).

אודות "עזאזל" כתב רבי אברהם אבן עזרא:

ואם יכולת להבין הסוד שהוא אחר מלת עזאזל תדע סודו וסוד שמו, כי יש לו חברים במקרא. ואני אגלה לך קצת הסוד ברמז בהיותך בן שלשים ושלש תדענו.

רבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי, שמדבריו הבאתי לעיל,³⁹ מפרש את דבריו אלה של הראב"ע. אף שבנקודה זו היטיבו לפרש ממנו הרמב"ן⁴⁰ ורבי יוסף ב"ר אלעזר,⁴¹ עם זאת אביא את דבריו על מנת לעמוד על דעתו של רבי שלמה ב"ר שמואל עצמו:

פירוש שמו של עזאזל שהוא כמו מדבר... ומהו עזאזל? המדבר. שכן בלשון ארמי קורים למדבר 'עזאזל'... ואל תתמה על מה שכתב בתורה לשון ארמי, מפני שלא כתב הוא זה הפסוק. וזה הוא הסוד שאנו אומרים שלא אמר משה זה הפסוק אלא אחר כתבו. ואל תתמה על מה שאני אומר אחר כתבו, "כי יש לו חברים במקרא", כלומר הרבה יש שלא אמר משה רבינו כמו "ויעל משה" עד "לעיני כל ישראל", וכמו "הלא הוא ברבת בני עמון", שזה ודאי לא כתבו משה, מפני שבשעה שאמר משה זה הפסוק עדיין לא היה ברבת בני עמון, ומהיכן היה יודע משה? אלא ודאי אחר כתבו. ואם תאמר: אע"פ שמשה לא היה ברבת בני עמון היה יכול להתנבא ברוח הקודש ולומר "הלוא היא", ומפני מה אתה אומר שלא משה כתבו? ויש לומר: מאי זו דבר היה יכול להתנבאות ולומר ברוח הקודש - מדבר שיוצא ממנו צורך, אבל בדבר שלא היה צורך, כגון פסוק זה "הלוא היא" וכו', לא בא אליו רוח הקודש. וכיון שלא בא אליו רוח הקודש,

39 סוף פרק ג[ב]. וראו הערה 5.

40 "והנה ר"א נאמן רוח מכסה דבר, ואני הרכיל מגלה סודו שכבר גלו אותו רבותינו ז"ל במקומות רבים... והנה רמז לך ר"א שתדע סודו כשתגיע לפסוק ולא יזכחו עוד את זבחייהם לשעירים. והמלה מורכבת, וחביריה רבים" (רמב"ן, ויקרא טז, ח).

41 "פירוש: 'הסוד שהוא אחר מלת עזאזל' - היא מלת 'המדברה'... 'וסוד שמו' - פירוש: כי עזאזל מורכב משתי מלות 'עז' 'אזל', ופירושו שהעז הלך... 'חברים במקרא' - פירוש: כי 'אזל' הוא לשון ארמית, אמר כי גם יש במקרא מלות אחרות בלשון ארמית כמו 'אזלת יד'... 'בהיותך בן שלשים ושלש תדענו' - פירוש: ... ופירוש דבריו, כי אם תספור ממלת עזאזל ל"ג פסוקים יגיע סוף מספרם עד 'ולא יזכחו עוד את זבחייהם לשעירים', ואם תבין הפסוק ההוא אז תבין כי השעירים הם עזאזל, כי העז הוא השעיר..." (צפנת פענח, עמ' 17-18).

והוא לא היה ברבת בני עמון, מהיכן היה יודע? אלא ודאי לא כתבו משה. וכן, "הכנעני אז בארץ" שאמר הגאון בפרשת לך לך "ייתכן... יש לו סוד והמשכיל יבין וידום" פירושו: אם שכנען [לא] תפשו מיד אחר, אם כן אחר כתבו.

נמצא אפוא שלפי רבי שלמה ב"ר שמואל, הביטוי המפורסם "עזאזל" לא היה כתוב בתורת משה שיצאה תחת ידו, ונוסף אחרי ימי משה. רבי שלמה לא פירש מתי לדעתו נוסף הביטוי, אולם ניכר שכוונתו לימי הבית השני, שהלא הקושי שמעורר הפסוק הוא: מדוע נכלל בו ביטוי ארמי. והתירוץ: שהביטוי נוסף בתקופה המאוחרת לימי משה, טומן בחובו את ההנחה שהוא נוסף בתקופה שבה היתה לארמית אחיזה בלשוננו, דבר שאירע רק אחרי החורבן, כאשר ישראל גלה מארצו לבבל דוברת הארמית.

ג]ה]. רד"ק⁴²

למיעוט ידיעתי, הרד"ק אינו כותב במפורש שיש הוספות בתורה שלא כתבן משה. אמנם לדעתי ניתן להסיק מסקנה זו מדבריו.

באחד המקורות אעסוק בהמשך (פרק ד, סעיף ה), ואציין כאן בקיצור נמרץ: הפסוקים "וַיִּרְדֹּף עַד דָּן" (בראשית יד, יד), וכן "וַיִּרְאֶהוּ ה' אֶת כָּל הָאָרֶץ אֶת הַגִּלְעָד עַד דָּן" (דברים לד, א) מעוררים קושי ניכר, שכן לפי המתואר בספר שופטים (יה, כו-כט) זכתה העיר דן לשמה רק בימי השופטים, זמן רב אחרי פטירתו של משה.

הרד"ק בפירושו לתורה (בראשית יד, יד) כותב במפורש שמשה רבינו כתב פסוק זה על שם סופו. אמנם מפירושו לספר שמואל (שמו"א ד, א) משתמע שלדעתו הפסוק "וירדוף עד דן" נכתב בזמן שכבר נקראה העיר כך. כלומר, בתקופת השופטים.

מקור נוסף בדברי הרד"ק אני רואה בפירושו לתופעת חילופי הנוסח במקרא. בפירושו לדברי הימים (דה"א א, י) מסביר הרד"ק כיצד ייתכן שבספר דברי הימים נקרא עם מסוים "רודנים" ואילו בספר בראשית נקרא אותו עם "דודנים"⁴³. הרד"ק מסביר שהאותיות ד-ר דומות זו לזו, ולפיכך הקוראים "בספרי היחסים הנכתבים בימים הקדמונים, יש שהיו קוראים בדל"ת ויש שהיו קוראים ברי"ש" (לשון הרד"ק), אף שמדובר באותו אדם או עם. לפיכך נכתבו במקורותינו שתי האפשרויות, להודיענו שמדובר באותו אדם/עם. ומוסיף הרד"ק ואומר שזה גם ההסבר לחילופים כמו "רבלתה"/"דבלתה", "רעואל"/"דעואל".

והנה, חילוף הנוסח רעואל/דעואל אינו כשאר החילופים, שכן שני המופעים הללו מופיעים בתורה עצמה, ומתייחסים לאדם שחי בתקופתו של משה.

42 רבי דוד קמחי (1160-1235, פרובנס). מגדולי פרשני המקרא.

43 חילופי נוסח מסוג ד-ר במקרא נפוצים מאד, וכתבתי על כך בהרחבה במאמרי: 'נוסח ספרות חז"ל, התפילה וכתבי הקודש'.

בפסוק אחד נאמר שאביו של אליסף נשיא גד הוא דעואל (במדבר א, יד), ובפסוק אחר נאמר שאביו של אליסף הוא רעואל (במדבר ב, יד).

לפי הרד"ק, שמביא את הדוגמא המסוימת הזו של חילופי הנוסח, נצטרך לומר שכאשר נכתבו פסוקים אלה בתורה, היו אנשים שחשבו שלאביו של אליסף קוראים "דעואל", והיו אנשים שחשבו שקוראים לו "רעואל", משום שכך פיענחו את שמו בספרי היוחסין הקדמונים, ולכן נכתבו בתורה שני השמות. אולם טענה זו לא ניתן לאמרה אם נניח שמשה הוא זה שכתב את הפסוקים הללו, שהרי משה חי בדורו של אליסף, ובאותו זמן שם אביו של אליסף לא נלמד מספרי יוחסין קדמונים אלא מידיעה ישירה, ובוודאי אליסף ובני דורו ידעו מה שמו של אביו. ההסבר שנתן אפוא הרד"ק לחילופי הנוסח דעואל/רעואל אינו מובן אלא אם נניח שהרשימות הללו נוספו לתורה (לדעתו) בתקופה מאוחרת, כשהמקורות היחידיים לשם אביו של אליסף הנשיא היו ספרי יוחסין.

ד. פסוקים נוספים שהאיחור ניכר עליהם

א. "עד היום הזה" - קבורת משה וחווה יאיר

הצירוף "עד היום הזה" מופיע במקרא 84 פעם. איזה יום הוא "היום הזה"? שני פתרונות שונים הוצעו בפרשנים לשאלה זו:

לפי גישה אחת, הכוונה היא: עד היום שבו נכתב הדבר - יומו של הכותב.⁴⁴
לפי גישה שנייה, הכוונה היא: עד היום שבו נקרא הדבר - יומו של הקורא. ובמלים אחרות: לנצח (כל עוד הטקסט יוסיף להתקיים ויהיה קיים אדם שיכול לקרוא בו).⁴⁵
לפי הגישה הראשונה, חייבים אנו לומר שכותב המשפט "עד היום הזה" עומד בריחוק זמן מן המאורע אותו הוא מתאר, וכי לכך הוא יכול להתבטא ולומר שמאז שאירע המאורע המתואר ועד היום הזה - לא השתנה מאומה.
וכך כותב האברבנאל בהקדמתו לספר יהושע, אחרי שהוא מצטט כמה וכמה פסוקים שבהם נאמר "עד היום הזה":

ואם יהושע כתב כל זה, איך יאמר בהם 'עד היום הזה', והנה הכתיבה היתה סמוכה לעשיית הדברים ההמה? וכח מאמר 'עד היום הזה' יורה בהכרח שנכתב זמן רב אחרי שקרו הדברים.

מסקנתו של האברבנאל היא שספר יהושע לא חובר על ידי יהושע עצמו. להלן כמה דוגמאות המדגימות בבירור שהביטוי "עד היום הזה" מכוון לימיו של הכותב ולא לימי הקורא (הכוללים גם את ימינו אנו), מכיון שהאירועים המתוארים בפסוקים הללו בטלו לפני אלפי שנים:

- "וַיִּשָּׂם אֹתָהּ יוֹסֵף לְחֹק עַד הַיּוֹם הַזֶּה עַל אֲדַמַּת מִצְרַיִם לְפָרְעָה לְחַמֵּשׁ" (בראשית מז, כו).

44 לדוגמא, כך כתב הרשב"ם בפירושו על הפסוק "הוא אָבִי מוֹאֵב עַד הַיּוֹם" (בראשית יט, לו): "עד היום - בימי משה. וכן כל 'עד היום' - עד ימי הסופר שכתב את הדבר". והרד"ק, בפירושו על הפסוק "וַיִּשָּׂב הַיְבוּסִי אֶת בְּנֵי יְהוּדָה בִּירוּשָׁלַם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (יהושע טו, סג) כתב: "ומה שאמר 'עד היום הזה' - יהושע כתב כן"; ועל הפסוק "וַיִּשָּׂב הַיְבוּסִי אֶת בְּנֵי בְנֵימִן בִּירוּשָׁלַם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שופטים א, כא) כתב הרד"ק: "ומה שאמר 'עד היום הזה' - שמואל הנביא כתב כן, כי הוא כתב ספר שופטים לפי הקבלה ובימיו היה עדין היבוסים בירושלם ואף בימי דוד". וראו לעיל (פרק ג[ב], סעיף ה) דברי ר' יוסף ב"ר אליעזר על הפס' "אשר יאמר היום", וראו להלן דברי האברבנאל על ספר יהושע, ודברי ראב"ע על קבורת משה.

45 לדוגמא, על הפסוק "אשר ייאמר היום בהר ה' ייראה" (בראשית כב, יד) כתב רש"י בפירושו: "היום - הימים העתידין, כמו 'עד היום הזה' שבכל המקרא, שכל הדורות הבאים הקוראים את המקרא הזה אומרים 'עד היום הזה' על היום שעומדים בו".

- "כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְבָנֵי עֶשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשַׁעִיר אֲשֶׁר הִשְׁמִיד אֶת הַחַרְי מִפְּנֵיהֶם וַיִּירָשׁוּ וַיֵּשְׁבוּ תַּחְתָּם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (דברים ב, כב).
- "וַיִּקְרָא אַתֶּם עַל שְׁמוֹ אֶת הַבְּשָׁן חוֹת יְאִיר עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (דברים ג, יד).
- "וַיִּקְרָאוּ עָלָיו גַּל אֲבָנִים גָּדוֹל עַד הַיּוֹם הַזֶּה וַיֵּשֶׁב ה' מַחְרוֹן אָפוּ עַל כֶּן קָרָא שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא עֵמֶק עֶכּוֹר עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (יהושע ז, כו).
- "וַיִּתְּנֶם יְהוֹשֻׁעַ בַּיּוֹם הַהוּא חֹטְבֵי עֵצִים וְשֹׂאבֵי מַיִם לְעֵדָה וּלְמִזְבֵּחַ ה' עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (יהושע ט, כז).
- "וַיֵּשֶׁב גִּשׁוֹר וּמַעֲכַת בְּקֶרֶב יִשְׂרָאֵל עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (יהושע יג, א).
- "וַיֵּשֶׁב הַיְבוּסִי אֶת בְּנֵי יְהוּדָה בִּירוּשָׁלַם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (יהושע טו, טג).
- "וַיֵּשֶׁב הַכְּנַעֲנִי בְּקֶרֶב אֲפְרַיִם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (יהושע טז, י).
- "עַל כֶּן לֹא יִדְרְכוּ כֹהֲנֵי דָגוֹן וְכָל הַבָּאִים בֵּית דָּגוֹן עַל מִפְתָּן דָּגוֹן בְּאֲשֶׁדוּד עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שמו"א ה, ה).
- "וַיִּבְרָחוּ הַבְּאֲרָתִים גְּתִימָה וַיְהִי שֵׁם גְּרִים עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שמו"ב ד, ג).
- "וַיֵּאָרְכוּ הַבְּדִים וַיִּרְאוּ רְאֵשֵׁי הַבְּדִים מִן הַקֹּדֶשׁ עַל פְּנֵי הַדְּבִיר וְלֹא יִרְאוּ הַחוּצָה וַיְהִי שֵׁם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (מל"א ח, ח).
- "וַיִּמְהָם מִן בְּנֵי שְׁמַעוֹן הִלְכוּ לְהַר שַׁעִיר... וַיֵּשְׁבוּ שָׁם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (דהי"א ד, מב-מג).
- "כָּל הָעָם הַנּוֹתֵר מִן הַחַתִּי וְהָאֲמֹרִי וְהַפְּרִזִי וְהַחִתִּי וְהַיְבוּסִי... וַיַּעֲלֶם שְׁלֹמֹה לְמַסַּע עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (דהי"ב ח, ז-ח).

ברור לכול שבדי הארון לא נמצאים "עד היום הזה" במקדש, ושעממי כנען אינם מעלים מס לשלמה "עד היום הזה", ושהעם במצרים אינו מעלה מס לפרעה, או שהגשורי והמעכתי והיבוסי והכנעני אינם יושבים בקרבנו וכו' "עד היום הזה" בו אנו קוראים את הפסוקים הללו, ואין ספק בדבר ש"עד היום הזה" משמעו עד ליום בו נכתבו הדברים. מכאן נובעת גם מסקנה נוספת: שפסוקי "עד היום הזה" לא נכתבו סמוך למאורע אותם הם מתארים, אלא לאחר זמן.

1א. קבורת משה

לענייננו, שני פסוקים שנאמרו בתורה והכוללים את הביטוי "עד היום הזה" מרמזים על כך שהפסוקים נכתבו זמן רב אחרי ימי משה. האחד הוא הפסוק שמספר לנו שמקום קבורת משה לא נודע "עד היום הזה":

וַיִּקְבֹּר אֹתוֹ בְּגִי בְּאֶרֶץ מוֹאָב מוֹל בֵּית פְּעוֹר וְלֹא יָדַע אִישׁ אֶת קַבְרָתוֹ עַד הַיּוֹם הַזֶּה (דברים לה, ו).

ואכן, הראב"ע כותב על פסוק זה: "עד היום הזה" - דברי יהושע. ויתכן שכתב זה באחרית ימיו". שכן משמעות הצירוף "עד היום הזה" היא: "מאותו זמן שאירע המאורע

ועד היום הזה, הדבר לא השתנה, למרות פרק הזמן שחלף". וממילא ניכר שיהושע לא כתב פסוק זה סמוך למותו של משה.

בדבריו אלה של הראב"ע טמונה מסקנה מרחיקת לכת, שכן לפי דברים אלה, נמצא "ספר תורה חסר" משך שנים ארוכות.⁴⁶ ומסתבר שהראב"ע לא ראה בכך בעיה וחיסרון.

2. חוות יאיר

הפסוק השני הוא הפסוק המספר שיאיר בן מנשה כבש את חבל ארגוב וקרא לו "חוות יאיר":

יֵאִיר בֶּן מְנַשֶּׁה לָקַח אֶת כָּל חֶבְלֵי אֲרָגֹב עַד גְּבוּל הַגִּישׁוּרֵי וְהַמְעַכְתִּי וַיִּקְרָא אֹתָם
עַל שְׁמוֹ אֶת הַבֶּשֶׂן חֹת יֵאִיר עַד הַיּוֹם הַזֶּה (דברים ג, יד).

הכיבושים של עבר הירדן המזרחי נעשו בתום ארבעים שנות הנדודים במדבר, סמוך לפטירת משה. וכיצד יאמר משה שהשם שנתן יאיר בן מנשה למקום שכבש, משמש עדיין את המקום "עד היום הזה" אם לא חלפו אלא חודשים ספורים מאז אירע המעשה? אין זאת אלא ששם זה שימש במשך תקופה ארוכה, וכי הפסוק הזה נכתב שנים אחרי שניתן השם למקום, כלומר, שנים אחרי מות משה.

בשולי הדברים אעיר שעניין יאיר בן מנשה מעורר קשיים לא מבוטלים אחרים. אציג כמה מקורות והמעיינין ועיינין ויבקש להם פתרונים:

כאמור, בספר דברים מסופר שיאיר בן מנשה לקח את כל חבל הארגוב עד גבול הגישורי והמעכתי, וקרא את שם "חוות יאיר" עד "היום הזה" (דברים ג, יד).
בספר יהושע מסופר שוב על "חות יאיר אשר בבשן - ששים עיר":

וַיִּתֵּן מֹשֶׁה לְחֻצֵי שְׁבֵט מְנַשֶּׁה וַיְהִי לְחֻצֵי מִטֵּה בְנֵי מְנַשֶּׁה לְמִשְׁפְּחוֹתָם. וַיְהִי גְבוּלָם
מִמְחֻצֵי כָל הַבֶּשֶׂן כָּל מִמְלְכוֹת עוֹג מֶלֶךְ הַבֶּשֶׂן וְכָל חֹת יֵאִיר אֲשֶׁר בְּבֶשֶׂן שְׁשִׁים
עִיר (יהושע יג, כט-ל).

ומצד שני אנו קוראים בספר שופטים על שופט בשם יאיר:⁴⁷

46 יהושע נפטר בגיל מאה ועשר (שופטים ב, ח). אמנם לא התפרש בתורה בן כמה היה יהושע כאשר נפטר משה. בספר שמות (לג, יא) נאמר שיהושע היה "נער", בשעה שמשה רבינו היה כבר בן שמונים, והתרגומים הארמיים תרגמו זאת כמתייחס לגילו של יהושע (אונקלוס: "עולימא", תרגום פסידיונותן: "טלי", תרגום ירושלמי: "טלי זעיר"). אמנם הראב"ע עצמו (שמות לג, יא) מפרש שכונת הפסוק היא שיהושע היה משרת את משה "שירות נער", ולדבריו אין בכתוב התייחסות לגילו. הראב"ע כותב שלפי חז"ל היה יהושע באותה שעה בן חמשים ושש, ומכאן שכאשר נפטר משה היה יהושע בן תשעים ושש, ארבע עשרה שנה לפני שנפטר הוא עצמו.

47 יאיר הגלעדי הוא השופט השביעי שקם לישראל (אחרי עתניאל בן קנז, אהוד בן גרא, שמגר בן ענת, דבורה הנביאה, גדעון בן יואש ותולע בן פואה).

וַיִּקָּם אַחֲרָיו יָאִיר הַגִּלְעָדִי וַיִּשְׁפֹּט אֶת יִשְׂרָאֵל עֶשְׂרִים וּשְׁתַּיִם שָׁנָה. וַיְהִי לוֹ שְׁלֹשִׁים בָּנִים רֹכְבִים עַל שְׁלֹשִׁים עֶזְרִים וּשְׁלֹשִׁים עֶזְרִים לָהֶם, לָהֶם יִקְרְאוּ 'חוֹת יָאִיר' עַד הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ הַגִּלְעָד (שופטים י, ג-ד).

כאן חוות יאיר שבגלעד קרויות על שם השופט יאיר, והן כוללות שלושים ערים. ניתן היה לומר שחוות יאיר הראשונות נשתכחו ונעזבו, וכי יאיר הגלעדי יסד ערים חדשות וקרא להן חוות יאיר על שמו,⁴⁸ אלא שבימי שלמה נתקלים אנו שוב ב"חוות יאיר" אשר בגלעד, ואלה מיוחסות ליאיר בן מנשה דווקא:

בֶּן גִּבְר בְּרַמַת גִּלְעָד, לוֹ חוֹת יָאִיר בֶּן מְנַשֶּׁה אֲשֶׁר בְּגִלְעָד, לוֹ חָבֶל אַרְגָּב אֲשֶׁר בְּכֶשֶׂן, שְׁשִׁים עָרִים גְּדֻלוֹת חוֹמָה וּבְרִיחַ נְחֹשֶׁת (מל"א ד, ג).

הרי שגם בימי שלמה, אחרי תקופת השופטים, היו עדיין בגלעד "חוות יאיר" של יאיר בן מנשה המוזכר בתורה. בספר דברי הימים מוצאים אנו שוב התייחסות לדבר, וכך נכתב שם:

וַאֲחֵר בָּא חֲצֹרֹן אֶל בֵּית מְכִיר אָבִי גִלְעָד וְהוּא לְקַחָה וְהוּא בֶּן שְׁשִׁים שָׁנָה וַתֵּלֶד לוֹ אֶת שְׁגוּב. וּשְׁגוּב הוֹלִיד אֶת יָאִיר וַיְהִי לוֹ עֶשְׂרִים וּשְׁלוֹשׁ עָרִים בְּאֶרֶץ הַגִּלְעָד. וַיִּקַּח גִּשׁוּר וְאַרְם אֶת חוֹת יָאִיר מֵאַתָּם, אֶת קִנְתָּ וְאֶת בְּנֵיהֶּ שְׁשִׁים עִיר, כָּל אֵלֶּה בְּנֵי מְכִיר אָבִי גִלְעָד (דהי"א ב, כא-כג).

הכתוב מזכיר את ששים הערים שנתקלנו בהם, אלא שהם כוללים את קנת ובנותיה, ואילו חוות יאיר הן רק עשרים ושלוש ערים. לפי הכתוב כאן, גשור וארם כבשו את חוות יאיר ואת קנת מבני ישראל.

קושי נוסף שעולה בפסוק הוא, שלפי הפסוק הזה, יאיר אינו "בן מנשה" אלא בנו של שגוב בן חצרון משבט יהודה. קושי זה ניתן לפתור בטענה שהוא נקרא "בן מנשה" על שום שסבתו (בת מכיר בן מנשה) היא מבנות שבט מנשה, ועל שום שעזב את יהודה ועבר לנחלת בני מנשה.⁴⁹

על שם מי אפוא קרויות חוות יאיר אשר בגלעד, על שם יאיר בן מנשה מימי משה, או על שם יאיר הגלעדי שחי מאות שנים אחרי כן? על פי הכתוב במלכים ובדברי הימים, משתמע שמדובר באותן החוות ובאותו האדם, וכאמור, מאות שנים מפרידות בין ימי משה לבין ימי יאיר הגלעדי?

48 ראה לדוגמא רד"ק (שופטים י, ד): "חוות יאיר - אם הם הנזכרים בתורה ויאיר זה הוא יאיר בן מנשה הדבר תימה, כי אם כן חיה יאיר יותר משלש מאות שנה! ונוכל לומר כי זה יאיר הגלעדי אינו יאיר בן מנשה והערים האלה א"כ אינן חוות יאיר הכתובות בתורה". נוכל להוסיף על קושייתו: אם אכן מדובר באותו אדם שהאריך ימים, מדוע זה התמנה לשמש כשופט על ישראל רק בערוב ימיו, אחרי ששה שופטים שקדמוהו?

49 ראה לדוגמא ראב"ע (דברים ג, יד): "יאיר בן מנשה - פירשתי שהוא מבני יהודה".

בהתאם לאמור לעיל, ניתן לפתור קושי זה אם נניח שאכן יאיר בן מנשה המוזכר בספר דברים הוא אותו יאיר הגלעדי שהיה בימי השופטים, אלא שלא מדובר באדם שחי בדורו של משה אלא דורות רבים אחרי כן, וכי הפסוקים המתייחסים אליו נוספו בתורה אחר ימי משה.

ב. וְלֹא קָם נְבִיא עוֹד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה אֲשֶׁר יָדְעוּ ה' פְּנִים אֶל פְּנִים (דברים לה, י)

ראינו לעיל שלפי הראב"ע הפסוק הזה נכלל בין הפסוקים שכתבם יהושע. כמו כן ראינו שעל אחד מהפסוקים שבפרשיה זו כתב הראב"ע שייטכן שיהושע כתבו באחרית ימיו. נראה שגם הפסוק הזה נכתב באחרית ימיו של יהושע, אם לא מאוחר מכן. שכן הניסוח מלמד שהפסוק נכתב זמן רב אחרי פטירתו של משה, כאשר ניתן כבר להתבונן אחורה ולומר שמאז ועד עתה לא קם בישראל עוד נביא כמשה. שכן סמוך למותו של משה, או שנים ספורות אחר מותו של משה, אין פלא וחידוש בקביעה שבימים או בשנים המעטות שחלפו מאז פטירת משה, לא קם נביא כמותו. ויושם לב לכך שאין הכתוב אומר שלא יקום עוד נביא כמשה, אלא הפסוק מביט אחורה ואומר שעד עתה (אף שחלף זמן רב מאז ימי משה) לא קם נביא כמותו (וממילא יכולים אנו אף להניח ולהבין שככל הנראה לא יקום עוד, מאחר ועד עתה לא קם נביא שכזה).

ג. כאשר עשה ישראל לארץ ירושתו

וּבְשַׁעִיר יִשְׁבוּ הַחֲרִים לְפָנָיו וּבְנֵי עֶשָׂו יִירָשׁוּם וַיִּשְׁמִידוּם מִפְּנֵיהֶם וַיִּשְׁבוּ תַחְתָּם
כַּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאֶרֶץ יִרְשָׁתוֹ אֲשֶׁר נָתַן ה' לָהֶם (דברים ב, יב).

בנאומו של משה בספר דברים, מופיע הפסוק הזה שמציין שבני עשו הורישו את החורי היושב בשעיר וישבו תחתיו, כמו שעשה ישראל לארץ ירושתו אשר נתן ה' להם. לפי פשוטם של דברים, הכתוב מתייחס לארץ כנען שישראל כבש אותה והוריש את העם שבתוכה. כך לדוגמא בביאורו של בעל "העמק דבר":⁵⁰

"ובני עשו יירשום וישמידום מפניהם". מתחלה ישבו שם וירשו הארץ בעת נשא עשו מבנות שעיר והלך אל ארץ מפני יעקב, ואז היו עדיין בני שעיר בעלי הארץ, אבל בני עשו נתיישבו שם כתושבים ובעלי הארץ, ולבסוף השמידו את בני החרי לגמרי, וע"ע בסמוך כ"ב, וכן היה במואב שירשו ואח"כ השמידו. ומשום זה מסיים "כאשר עשה ישראל" וגו', היינו שבעה עממין, שירשו ואח"כ השמידו, משא"כ בני עמון היה להיפך כאשר יבואר.⁵¹

50 רבי נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב מוולוז'ין (1816-1893), ראש ישיבת וולוז'ין - "אם הישיבות".
51 כלומר: בני עמון השמידו את כל התושבים המקוריים ורק אח"כ התיישבו במקומם, ואילו בני עשו ובני ישראל התיישבו בקרב התושבים המקומיים והכריתו אותם אט אט.

אמנם, לא ייתכן שפסוק כזה ייכתב על ידי משה, שהרי בימי משה עדיין לא נכנסו ישראל לארץ ולא הורישו את יושבי הארץ!

בעקבות קושי זה, יש שפירשו שכוונת הפסוק היא לארץ סיחון ועוג שמשה כבש ונתנה לשבטי גד, ראובן וחצי שבט המנשה (כך לדוגמא פירשו החזקוני והספורנו). אלא שקשה להתייחס לשטחים אלה כאל "ארץ ירושתו אשר נתן ה' להם", ובפרט כשמדובר על כלל "בני ישראל", ביטויים שמורים לפי פשוטם על ארץ כנען שהיא ארץ ירושתו והיא נמסרה לכלל האומה (מה גם שהדבר אינו מתיישב עם דקדוקו של "העמק דבר" שציין שלפי הפסוק, בני ישראל התיישבו בארץ ורק אחרי כן השמידו את יתר תושביה). יש לציין שהפסוק הזה, מלבד הקושי שהצבעתי עליו, נראה כפסוק שאינו שייך לדבריו הישירים של משה, אלא פסוק ששולב אחרי כן בתוך הפרשיה, ולצורך כך אעתיק את הפרשיה המדוברת, העוסקת בכלל במואב:

וַנַּעֲבֹר מֵאֵת אַחֵינוּ בְּנֵי עֲשׂוֹ הַיְשָׁבִים בְּשַׁעֲרֵי מְדִינַת הָעֲרָבָה מֵאֵילַת וּמֵעֲצִיץ גְּבֹר,
וַנִּפְּן וַנַּעֲבֹר דֶּרֶךְ מְדִינַת מוֹאָב. וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי: אַל תִּצַּר אֶת מוֹאָב וְאֵל תִּתְּגֹר בָּם
מִלְחָמָה, כִּי לֹא אֶתֶן לָהֶם מֵאֶרְצוֹ יְרֻשָּׁה, כִּי לְבְנֵי לוֹט נִתְּתִי אֶת עַר יְרֻשָּׁה.
הָאֲמִים לְפָנַי יֵשְׁבוּ בָהּ, עִם גְּדוֹל וְרֹב וְרַם כְּעֲנָקִים. רְפָאִים יִחְשְׁבוּ אֶף הֵם
כְּעֲנָקִים, וְהַמְּאָבִים יִקְרְאוּ לָהֶם אֲמִים.
וּבְשַׁעֲרֵי יֵשְׁבוּ הַחֲרִים לְפָנַי, וּבְנֵי עֲשׂוֹ יִירְשׁוּם וַיִּשְׁמִדוּם מִפְּנֵיהֶם וַיֵּשְׁבוּ תַּחְתָּם,
כְּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאֶרֶץ יְרֻשָׁתוֹ אֲשֶׁר נָתַן ה' לָהֶם.
עֲתָה, קִמּוּ וְעִבְרוּ לָכֶם אֶת נַחַל זָרַד, וַנַּעֲבֹר אֶת נַחַל זָרַד (דברים ב, ה-ג).

קל לראות שהפסוק העוסק בכיבוש שעיר על ידי בני עשו בולט בזרותו בפרשיה העוסקת בכלל במואב, ואינו נראה כחלק בלתי נפרד מהפרשיה.

ד. וירדוף עד דן

כאשר יצא אברהם לחלץ את לוט מארבעת המלכים מציין הפסוק שהוא רדף אחרי המלכים עד דן:

וַיִּשְׁמַע אַבְרָם כִּי נִשְׁבָּה אָחִיו וַיֵּרֶק אֶת חֲנִיכָיו לְיַדֵּי בֵיתוֹ שְׁמֹנֶה עָשָׂר וּשְׁלֹשׁ
מֵאוֹת וַיֵּרְדֶּף עַד דָּן (בראשית יד, יד).

היישוב דן מופיע גם בתיאור הארץ שהראה ה' למשה טרם מותו. בתיאור זה (שלפי הראב"ע נכתב על ידי יהושע) נאמר "וַיִּרְאֶהוּ ה' אֶת כָּל הָאָרֶץ אֶת הַגְּלֵעַד עַד דָּן" (דברים לד, א). עובדה זו מעוררת קושי רב, שכן, כפי שנראה להלן, היישוב ששמו דן קיבל את שמו מאות שנים אחרי מות משה ויהושע גם יחד. וכך בספר יהושע מתואר כיצד בני דן כבשו את העיר "לשם" וקראו לה "דן" כשם אביהם:

וַיַּעֲלוּ בְנֵי דָן וַיִּלְחַמוּ עִם לָשֶׁם וַיִּלְכְּדוּ אוֹתָהּ וַיִּכּוּ אוֹתָהּ לְפִי חֶרֶב, וַיִּרְשׁוּ אוֹתָהּ וַיֵּשְׁבוּ בָּהּ, וַיִּקְרְאוּ לָלָשֶׁם - 'דָּן' כְּשֵׁם דָּן אֲבִיהֶם (יהושע יט, מז).

מאורע זה מתואר גם בספר שופטים, והוא כרוך שם במעשה מיכה:

וַיֵּלְכוּ בְנֵי דָן... וְהָמָּה לָקְחוּ אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה מִיכָה וְאֶת הַפֶּהַן אֲשֶׁר הָיָה לוֹ וַיָּבֵאוּ עַל לִישׁ עַל עַם שְׁקֵט וּבִטָּח וַיִּכּוּ אוֹתָם לְפִי חֶרֶב... וַיִּבְנוּ אֶת הָעִיר וַיֵּשְׁבוּ בָּהּ. וַיִּקְרְאוּ שֵׁם הָעִיר 'דָּן' כְּשֵׁם דָּן אֲבִיהֶם אֲשֶׁר יוֹלְד לְיִשְׂרָאֵל, וְאוֹלָם 'לִישׁ' שֵׁם הָעִיר לְרֵאשֻׁנָּה (שופטים יח, כו-כט).

לפי הדברים הללו עולה שהיישוב דן לא נקרא כך עד שלהי ימי השופטים, מאות שנים אחרי מות משה (ויהושע), וכיצד אפוא הוזכר שם היישוב בתורה? ואף אם נאמר שמשה ידע כן בנבואה, כיצד יכתוב בתורה שם של מקום שעדיין לא נקרא כך, ושאיש מבני דורו - ואף כמה דורות אחריו - אינו יכול להבינו.

והנה הרד"ק בביאורו לשמואל (שמו"א ד, א) מתייחס לשם המקום "אבן העזר" וכותב כך:

והכותב אמר זה, כי כשהיתה זאת המלחמה - אבן נגף היתה ולא אבן עזר, ועדיין לא נקראה 'אבן העזר'... אבל מה שנכתב הנה 'אבן העזר' - דברי הסופר הם, וכן: 'וירדף עד דן'.

כלומר: בשעה שאירע המאורע המתואר בפסוק, לא נקרא עדיין שם המקום "אבן העזר", אך בשעה שהסופר כתב את הפסוק הזה, כבר נקרא שם המקום כך, ולכן השתמש הסופר בשם הידוע בזמנו. לפי דבריו אלה והדוגמא שהרד"ק מביא מהפסוק "וירדף עד דן", משתמע שלדעתו נכתב בתורה הפסוק "וירדף עד דן" בשעה שכבר נקרא המקום כך, כלומר זמן רב אחרי ימי משה. אמנם, בפירושו לתורה לא כתב הרד"ק כן.

ה. ובני ישראל אכלו את המן... עד בואם אל קצה ארץ כנען

וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אָכְלוּ אֶת הַמָּן אַרְבָּעִים שָׁנָה עַד בְּאֵם אֶל אֶרֶץ נוֹשֶׁבֶת אֶת הַמָּן אָכְלוּ עַד בְּאֵם אֶל קֶצֶה אֶרֶץ כְּנָעַן (שמות טו, לה).

ותרגמו פסידו-ליונתן:

וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אָכְלוּ יַת מִנָּא אַרְבְּעִין שָׁנִין בְּחִיּוּהֵי דְמִשָּׁה עַד מִיתִיהוֹן לְאַרְעָא מִיתִיבָא. יַת מִנָּא אָכְלוּ אַרְבְּעִין יוֹמִין בְּתַר מוֹתִיָּה עַד דְּעִבְרוּ יוֹרְדְנָא וְעָלוּ לְסִיפֵי אַרְעָא דְכְנָעַן. (כתר יונתן; ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנים בחייו של משה עד בואם לארץ מיושבת. את המן אכלו ארבעים ימים אחרי מותו של משה עד שעברו הירדן ובאו לסוף [לקצה] ארץ של כנען).

ובספר יהושע כתוב:

וַיַּחֲנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּגִלְגָּל וַיַּעֲשׂוּ אֶת הַפֶּסַח בְּאַרְבַּעַת עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בְּעָרֹב בְּעַרְבוֹת יְרִיחוֹ. וַיֹּאכְלוּ מֵעֵבֹר הָאָרֶץ מִמִּחְרַת הַפֶּסַח מִצּוֹת וְקִלּוֹי בְּעֵצִים הַיּוֹם הַזֶּה. וַיִּשְׁבֹּת הַמֶּן מִמִּחְרַת בְּאֶכְלָם מֵעֵבֹר הָאָרֶץ וְלֹא הָיָה עוֹד לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל מֶן, וַיֹּאכְלוּ מִתְּבוּאֹת אָרֶץ כְּנָעַן בַּשָּׁנָה הַהִיא (יהושע ה, י-יב).

הרי שבני ישראל אכלו את המן עד ט"ו בניסן, כארבעים יום אחרי מות משה. ולפי זה, הפסוק המתאר בלשון עבר, שבני ישראל אכלו את המן עד בואם אל קצה ארץ כנען, נכתב לכל המוקדם בט"ו בניסן, ארבעים יום אחרי מות משה. וראה בפסקה הבאה (אודות מלך ערד/חרמה) שהרמב"ן משווה את הפסוק שלנו עם הפסוק בתורה המתאר את החרמת ערי כנען - מאורע שאירע אחרי מות יהושע, וכי האברבנאל הבין שכוונת הרמב"ן היא שפסוקים אלה נכתבו לאחר מות משה.

ו. ויקרא שם המקום חרמה

וַיִּשְׁמַע הַכְּנַעֲנִי מֶלֶךְ עַרְדַּי יֹשֵׁב הַנֶּגֶב כִּי בָא יִשְׂרָאֵל דְּרֹךְ הָאֲתָרִים וַיִּלְחֶם בְּיִשְׂרָאֵל וַיִּשָּׁב מִמֶּנּוּ שָׁבִי. וַיְדַר יִשְׂרָאֵל נָדַר לֵה' וַיֹּאמֶר אִם נָתַן תַּתֶּן אֶת הָעָם הַזֶּה בְּיָדִי וְהִחַרְמְתִּי אֶת עַרְיָהֶם. וַיִּשְׁמַע ה' בְּקוֹל יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֶת הַכְּנַעֲנִי וַיַּחְרֶם אֶתָּהֶם וְאֶת עַרְיָהֶם וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם חֶרְמָה (במדבר כא, א-ג).

וְאַלֶּה מַלְכֵי הָאָרֶץ אֲשֶׁר הִכָּה יְהוֹשֻׁעַ וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעָבְרֵי הַיַּרְדֵּן [...] מֶלֶךְ חֶרְמָה אַחַד מֶלֶךְ עַרְדַּי אַחַד (יהושע יב, ז-י).

ובני קיני חתן משה עלו מעיר התמרים את בני יהודה מדבר יהודה אשר בנגב ערד וילך וישב את העם. וילך יהודה את שמעון אחיו ויכּוּ את הכנעני יושב צפת ויחרימו אותה ויקרא את שם העיר חרמה (שופטים א, טו-יז).

בתורה מתוארת מלחמה ב"כנעני מלך ערד יושב הנגב". בסבב הראשון ידו של מלך ערד על העליונה, ואילו בסבב השני מביסים ישראל את הכנעני ומחרימים את עריהם, וקוראים את שם המקום "חרמה".

מצד שני, בספר יהושע מתואר יהושע כמי שהיכה את "מלך חרמה" ואת "מלך ערד". ובספר שופטים מתוארים בני יהודה (שישבו בנגב ערד) יחד עם בני שמעון כמי שהיכו את הכנעני (אחרי מות יהושע! ראו שופטים א, א) וקראו שם העיר "חרמה". מי אפוא הכה את הכנעני היושב בחרמה, בני ישראל בימי משה, יהושע, או שבטי יהודה ושמעון?

הרמב"ן (בפירושו על התורה) נדרש לסוגיא זו, והוא מציין קושי נוסף שעולה מהפסוק הבא: "וַיִּשְׁמַע הַכְּנַעֲנִי מֶלֶךְ עַרְדַּי וְהוּא יֹשֵׁב בְּנֶגֶב בְּאָרֶץ כְּנָעַן בָּבֵא בְּנֵי יִשְׂרָאֵל"

(במדבר לג, מ). לפי הפסוק הזה, מלך ערד ישב בארץ כנען, וארץ כנען היא הארץ שמעבר לירדן מערבה. אם כך, כיצד נלחמו בו בני ישראל? הרי הם לא עברו את הירדן ולא נכנסו לארץ כנען כי אם אחרי מות משה?

מסביר הרמב"ן שמלך ערד יצא ממקומו אשר בארץ כנען ובא להילחם בישראל טרם כניסתם לארץ. אז נדר ישראל את נדרו והקב"ה נתן את מלך ערד בידי בני ישראל. אולם החרמת הערים אירעה רק אחרי הכניסה לארץ, ואפילו אחרי מות יהושע. וכך כותב הרמב"ן:

והשלים עוד בכאן לספר כי החרימו ישראל גם את עריהם אחרי בואם בארץ כנען ואחרי מות יהושע לקיים את נדרם אשר נדרו, ויקראו שם הערים "חרמה". והוא מה שנאמר בספר שופטים (א, טו): "ובני קיני חותן משה עלו מעיר התמרים את בני יהודה מדבר יהודה אשר בנגב ערד", ושם כתוב (פס' יז): "וילך יהודה את שמעון אחיו ויכו את הכנעני יושב צפת ויחרימו אותה ויקרא את שם העיר חרמה", ושם נשלם הנדר הזה. אבל השלים הכתוב להזכיר הענין בכאן. וזה כענין הפרשה שאמרה בדרת המן (שמות טו, לד-לה): "ויניחיהו אהרן לפני העדות למשמרת. ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה עד בואם אל ארץ נושבת. את המן אכלו עד בואם אל קצה ארץ כנען", והוא לאחר מיתתו של משה עד ממחרת הפסח (יהושע ה, יב). וכן: "אלה שמות האנשים אשר ינחלו לכם את הארץ" וגו' (להלן לד, יז), נבואה שיהיו חיים וקיימים, כי לא יתכן שיהיה השם מיוחד להם אנשים על הספק, אבל היה ראוי שיצוה ליהושע בעת החלוקה.

גם נכון הוא לומר, שהחרימו ישראל עתה בימי משה את המלך הזה ואת עמו לפי חרב וקראו שם מקום המלחמה "חרמה", ואחרי עברם את הירדן המית יהושע גם את מלך ערד אשר מלך אחרי כן עם מלכי כנען אשר מלכו בימים ההם. ובני יהודה בבואם בעריהם החרימו אותם גם כן וקראו שם הערים "חרמה", כי השלימו את נדרם אשר נדרו אבותם: "והחרמתי את עריהם". ולכך אמר כאן: "ויקרא שם המקום חרמה", ושם כתוב: "ויקרא את שם העיר חרמה", שם כל עיר שהיתה ממלך ערד, כי השלימו נדרם והיה שללם מחרמי גבוה. והנה כל הנזכר כאן היה בבת אחת, זולתי שהזכיר "ואת עריהם" שהיה לעתיד כבואם בעריהם, ולכך אמר: "והחרמתי את עריהם", ולא אמר: "אתהם ואת עריהם" כי הזכיר הנדר העתיד, כי הם במלחמה ימותו ושם יתמו. ולשון הכתוב נאות למה שפירשנו, שהיה ראוי לומר "ויתן את הכנעני בידם ויחרימו אתהם ואת עריהם ויקראו שם המקום חרמה", אבל חסר הכנויים לרמוז שנתן הכנעני ביד מי שנתנו מישראל, מהם - עתה, ומהם - לעתיד. כי השם שמע את תפלתם והם קיימו את נדרם.

לפי שני הפירושים, החרמת "עריהם" אירעה כמובן רק כשנכנסו ישראל לארץ, שהרי ערי הכנעני היו בארץ כנען. אלא שלפי הפירוש הראשון "ויקרא שם המקום חרמה" מתייחס אף הוא לערי הכנעני אשר בארץ, והתקיים רק אחרי שכבשו ישראל את ערי הכנעני, ואילו לפי הפירוש השני, קראו ישראל את שם מקום הלחימה הראשון (עוד בימי משה) "חרמה", ואילו הפסוק בספר שופטים מתאר את השלב הבא שבו קראו ישראל גם לערי הכנעני עצמם "חרמה". כך או כך, תיאור החרמת הערים הוא מאורע שאירע לפי הרמב"ן בימי בני יהודה ובני שמעון, אחרי מות יהושע.

אמנם, חשוב לציין שהרמב"ן עצמו אינו כותב במפורש שהפסוקים הללו לא נכתבו על ידי משה, אדרבה, ניתן להבין מדבריו שהפסוקים הללו נכתבו בנבואה על העתיד. (אף כי עדיין קשה, כיצד ייכתב דבר שיקרה בעוד עשרות שנים - בלשון עבר, וכאילו כבר אירע. ובכלל, האם ייתכן שייכתב הניצחון של בני יהודה עשרות שנים לפני שאירע, מבלי שישלול הדבר את הבחירה?).

ומעניין לציין שהראב"ע כותב ש"רבים אמרו" שהפרשיה הזו נכתבה על ידי יהושע:

ורבים אמרו כי זאת הפרשה יהושע כתבה, והראיה: "מלך ערד אחד" (יהושע יב. ה). ומצאו שבני יהודה קראו שם המקום חרמה.

והראב"ע דוחה את דבריהם של ה"רבים" הללו וכותב:

ולא אמרו כלום, כי אותו המקום יקרא בתחלה צפת, וזה - מלך ערד. והאמת - שני מקומות. ורבים במקרא כמו הם. ומלך ערד, על פשוטו, הוא מעבר לירדן מזרחה.

כלומר, "חרמה" המוזכרת בספר שופטים (ונקראה לפני כן צפת) אינה אותה חרמה המוזכרת בתורה (שנקראה לפני כן ערד). אמנם, קשה להבין כיצד יישב הראב"ע את העובדה שמלך ערד מתואר כמי שיושב בארץ כנען (במדבר לג. מ), ואת העובדה שמלך ערד יושב בנגב, שהיא בארץ ישראל. גם בספר שופטים מתוארת ערד שבנגב כנחלת יהודה (שופטים א. טז).

למרות דבריהם אלה, הבין האברבנאל שלדעת הראב"ע והרמב"ן פסוקים אלה לא נכתבו על ידי משה (דעה שהאברבנאל עצמו שולל), וזה לשונו:

"וישמע ה' בקול ישראל ויתן את הכנעני ויחרם אתהם ואת עריהם ויקרא שם המקום חרמה"... והראב"ע כתב שהפסוק הזה כתבו יהושע בתורה. וגם זה איננו שווה להתרת הספק ההוא כי הנה אחרי מות יהושע היה הענין ההוא, כמו שנזכר בספר שופטים. ולכן כתב הרמב"ן במקום הזה וז"ל: "אבל השלים הכתוב להזכיר כאן הענין, והוא כענין הפרשה שנאמרה ברדת המן: 'ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה עד בואם אל ארץ נושבת. את המן אכלו עד

בואם אל קצה ארץ כנען', והוא לאחר מיתתו של משה ממחרת הפסח" וגו'. כי הרב כסטה כלימה פניו לכתוב שיהושע כתב זה. והניח הדבר בסתם שהכתוב השלימו, אבל לא זכר מי היה הכותב כיון שלא היה משה עליו השלום. והדעת הנה בכללו לקחהו הראב"ע מדברי הקראים שבפירושי התורה אשר להם נמנו וגמרו שלא כתב זה משה, והרמב"ן נטה אחרי הראב"ע. והתימה משלמות תורתו וקדושתו שיצא מפיו שיש בתורה דבר שלא כתב משה (אברבנאל במדבר כא).

והנה התימה שאחזה את האברבנאל אין בה כדי לשנות את העובדה שהראב"ע וראשונים אחרים סברו באמת שיש בתורה דברים שלא כתב משה. ויכולים אנו אפוא להוסיף את הפסוק הזה, שמתאר אירוע שאירע אחרי שבני ישראל נכנסו לארץ וכבשו את ערי הכנעני.

ה. סיכום ומסקנות

ראינו בפרק זה כי חלק מרבתינו הראשונים סברו שלא כל הפסוקים ב"חמשה חומשי תורה" נכתבו על ידי משה רבינו, וכי כשם שחלק מן התנאים סברו שהפסוקים האחרונים בתורה נכתבו אחרי מות משה על ידי יהושע בן נון, כך ניתן לטעון שפסוקים אחרים נכתבו על ידי נביאים אחרים, ולפי חלק מרבתינו: אף על ידי עזרא הסופר ואנשי כנסת הגדולה.

וכפי שביאר רבי יוסף ב"ר אליעזר: הדברים הללו אמורים לגבי החלק הסיפורי בתורה, ולא לגבי המצוות, אשר הן ניתנו וכלשונן על ידי משה רבינו. הדעה הזו אינה נחלת חכם בודד ובלתי מוכר, ואינה נחלת מרכז תורני בודד. שותפים לה גדולי רבתינו, כרשב"ם, רבי אברהם אבן עזרא, ורבי יהודה החסיד. הדעה הזו מופיעה בכל המרכזים התורניים החשובים של התקופה: בספרד ובפרובנס, בצרפת ובאשכנז.

האם זו הדעה היחידה? האם "חייבים" לסבור כך? ברור שלא. מטרת הפרק אינה לשכנע שזוהי הדעה היחידה האפשרית, אלא להראות שהדעה הזו היא לגיטימית ואינה "כפירה". כפי שראינו, התפיסה הזו מצליחה להסביר כמה וכמה קשיים בתורה בצורה מוצלחת למדי. ייאמר עוד, שמלבד ההתנגדות הפנימית שמתעוררת בנו למשמע הדעות הללו, התנגדות שנובעת מכך שהורגלנו לחשוב שזוהי כפירה ושסור לחשוב כך, דבריהם של ראשונים אלה מנומקים ומבוארים, וכנגד דעתם אין קושיא וראיה של ממש. אדרבה, הכתובים עצמם תומכים בתפיסה זו, ואינם רומזים בשום מקום על הדעה ההפוכה לפיה כל מלה בחמשת החומשים נכתבה על ידי משה רבינו.

נספח א - עזרא, אנשי כנסת הגדולה ונוסח כתבי הקודש

א. עזרא הסופר ונוסח כתבי הקודש

ציינתי במאמר שחלק מרבותינו ייחסו את ההוספות בתורה לאנשי כנסת הגדולה או לעזרא. דעה זו - שלאנשי כנסת הגדולה, ובראש ובראשונה לעזרא, היה תפקיד מכריע בקביעת נוסח המקרא - מקורה בחז"ל, שאף הפליגו בשבחו של עזרא. וכך לדוגמא אומר התנא רבי יוסי: "ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו אילמלא קידמו משה" (תוספתא סנהדרין, ד, ז).

במאמרי 'נוסח ספרות חז"ל, התפיל וכתבי הקודש' ציינתי את הגירסא לפיה עזרא הסופר כתב שלושה ספרי תורה, והם המקור לנוסח שבידינו.⁵² תפיסה זו משתקפת בספר החיצוני 'חזון עזרא'.⁵³ לפי ספר זה, אחרי שנשרפה התורה, מבקש עזרא מה':

תן בי רוח קדשך, וכתבתי את כל אשר נעשה בעולם מראש, אשר היה כתוב בתורתך (חזון עזרא, חזיון שביעי, עמ' תרנב).

ואכן עזרא נענה על ידי ה':

ויענני ויאמר: לך ואספת את העם, ואמרת אליהם אשר לא יבקשוך ארבעים יום. ואתה תכין לך לוחות לרוב ולקחת אתך שריה, דבריה, שלמיה, איתן ועוזיאל, חמישה אלה אשר הם מהירים במלאכת הכתב. ובאת הנה, והעליתי בלבך נר הבינה אשר לא יכבה עד אם כילו לכתוב את אשר החלו (שם).

חז"ל עצמם מציינים את תפקידו של עזרא בקביעת הנוסח, בכך שעזרא הוא זה שמיוחסת לו הוספת נקודות למלים בתורה שהתעורר לגביהן ספק:

ולמה נקוד על כל האותיות הללו? אלא כך אמר עזרא: אם יבוא אליהו ויאמר 'למה כתבתה?' אומר אני לו 'כבר נקדתי עליהם', ואם יאמר לי 'יפה כתבתה אותה', הריני מסלק נקודותיהן מעליהן (אדר"ג, ג"ב לו).

אולם מלבד התפקיד של בירור הנוסח, מדברים חז"ל גם על שני תפקידים נוספים שמילאו אנשי כנסת הגדולה: עיטורי סופרים ותיקון סופרים, תופעות שבהן משתקפת התערבות פעילה בנוסח כתבי הקודש:

52 ולדוגמא באברבנאל (בפירושו על דברים לג): "וחכמינו זכרונם לברכה אמרו בספרי שמשלשה ספרים שנמצא מכתבת עזרא הסופר, בשנים מצאו 'מעונה' ובאחד 'מעון' ולכן קיימו שהוא מעונה."

53 ספר חזון עזרא (המכונה גם: עזרא הרביעי) התחבר ככל הנראה סמוך לחורבן הבית השני. לימים נוספו בראשו ובסופו פרקים נוצריים. הספר לא נשמר בעברית, ותורגם כמה פעמים. הנוסח המובא כאן הוא תרגומו של אברהם כהנא [הספרים החיצונים, א, תל אביב: תשט"ז (מהדורה שניה)].

ב. עיטורי סופרים

המונח 'עיטורי סופרים' פורש באופנים שונים. הגמרא מוסרת לנו כמה דוגמאות של עיטורי סופרים:

עיטור סופרים: אחר תעבורו, אחר תלך, אחר תאסף, קדמו שרים אחר נוגנים, צדקתך כהררי אל (נדרים לו ע"ב).

ונחלקו הראשונים בפירוש מימרא זו. רש"י כותב (שם, ד"ה עיטור סופרים) "אחר תעבורו - ולא כתיב 'תעבורו אחר', והיינו עיטור שמעטרין הדיבור, דהכי משמע יפה". הר"ן כותב (שם, ד"ה ועטור סופרים): "ועטור סופרים - תיבות יתירות שנכתבו ליפות הלשון ונקראות עטור לפי שהן מעטרין את הלשון." ואילו בתשובות הגאונים משתמע שמדובר באותיות שהיו נכתבות אך לא נקראות (כך משמע בתשובות הגאונים הרכבי, ריו), או במחיקה של אותיות אלה (ראו שיטמ"ק, שם, ד"ה עטור סופרים). מעניינים בהקשר זה דבריו של המאירי:

עיטור סופרים - יש מפרשים בה הסרת סופרים... שהיה לו לומר 'ואחר'... ונתקצרו האותיות לתפארת הקריאה [= גאונים]. ואין נראה כן, שלא באו הסופרים לקצר אות אחת של תורה חלילה. [...] שיש מפרשים שלשון עיטור בזו הוא לשון הקף שהתיבה שהיתה ראויה להקדימה הם מקדימים לה אחרת [= רש"י]... ומכל מקום אף זה אין נראה לי, שלא שינו סופרים את הסדר להקדים את המאוחר. אלא שלשון עיטור סופרים לדעתי הוא מה שעשו לעטור הקריאה, ר"ל שמחדשים טעמים לתפארת קריאה... (בית הבחירה, נדרים לו ע"ב).

המאירי עצמו דוחה את הטענה שהסופרים הרשו לעצמם למחוק אותיות מהתורה או לשנות את סדר הכתובים, אך מדבריו למדנו שזוהי המסקנה העולה מהפירושים האחרים (של הגאונים ושל רש"י).

ג. תיקוני סופרים

בחז"ל מופיעים כמה מקורות העוסקים בשינוי הנוסח מטעמי כבוד. מופיעים גם רשימות של שינויים כאלה, תחת המונח: "כינה הכתוב"⁵⁴. בתנחומא מופיעה גם רשימה זו, עם תוספת חשובה, שבה מזהה הדרשן את התופעה של "כינה הכתוב" עם פעילותם של הסופרים עצמם, אנשי כנסת הגדולה:

וכן הוא אומר 'כי הנוגע בכם נוגע בבבת עינו' - ['עיני' היה לו לומר], אלא שכינוהו הכתוב כביכול כלפי למעלך, וכינוהו הכתוב, שהוא תיקון סופרים אנשי

54 ראו לדוגמא: מכילתא דר"י (שירה, ו); ספרי במדבר (בהעלותך, פד).

כנסת הגדולה. כיוצא בו [...] אלא שכינו פסוקים אלו אנשי כנסת הגדולה.

(תנחומא [דפ"ר] פרשת בשלח, על הפס' וברוב גאונך).

גם רש"י בפירושו מתבטא באופן דומה:

ואברהם עודנו עומד לפני ה' - והלא לא הלך לעמוד לפניו, אלא הקדוש ברוך הוא בא אצלו... והיה לו לכתוב 'וזה עודנו עומד לפני אברהם!' אלא תיקון סופרים הוא זה, שהפכוהו רבותינו לכתוב כן (רש"י, בראשית יח, כב, ד"ה ואברהם);

ואל אראה ברעתי - 'ברעתם' היה ליכתב, אלא שכינה הכתוב. וזה אחד מתקוני סופרים בתורה לכינוי, לתיקון הלשון (רש"י, במדבר יא, טו, ד"ה ואל);

את חוריהם - רעי היוצא דרך הנקב שלהם, ולשון נאה תקנו סופרים לקרותו 'צואתם'. כך שנו רבותינו: מקראות הכתובים לגנאי קורין אותן לשבח, כמו 'בעפולים' - 'בטחורים', 'ישגלנה' - 'ישכבנה'... (רש"י, ישעיה לו, יב, ד"ה חוריהם);

וירשיעו את איוב - זה אחד מן המקראות שתיקנו סופרים את לשון הכתוב. 'וירשיעו' כלפי המקום בשתיקותם היה לו לכתוב, אלא שכינה הכתוב... וכן הרבה מקומות בספרי ובמסורת הגדולה (רש"י, איוב לב, ג, ד"ה וירשיעו).

מלשונותיו של רש"י משתמע כמו התנחומא: שהמקומות שנאמר עליהם בחז"ל "כינה הכתוב" - הם "תיקוני סופרים", ושתיקוני סופרים הללו הם פעילות יזומה על ידיהם. ולא כמו שכתבו חלק ממפרשי רש"י.

ד. שינויי נוסח נוספים

בשולי הדברים אציין כי אנשי כנסת הגדולה ביצעו שינויים משמעותיים יותר ממה שתיארתי לעיל, ודבר זה בולט ובא לידי ביטוי כשמשווים את ספר דברי הימים, שחובר בימי בית שני,⁵⁵ עם המקורות המקבילים להם בספרי שמואל ומלכים.

כך לדוגמא, לפי המתואר בספר מלכים, העניק שלמה המלך עשרים ערים לחירם מלך צור (מל"א, ט, יא-ג), ואילו לפי האמור בספר דברי הימים, היה זה חירם שהעניק לשלמה ערים (דהי"ב, ח, ב). לפי ספר שמואל (שמ"ב ח, יח) שימשו בני דויד ככהנים, ואילו בדברי הימים (דהי"א, יח, יז) נכתב שבני דויד היו "הראשונים ליד המלך".⁵⁶ בספר שמואל (שמ"ב, ה, כא) נאמר שדויד נלחם בפלשתים, וכשהללו הובסו ועזבו את אליהם באתר הלחימה, לקחו אותם דויד ואנשיו, ואילו בספר דברי הימים (דהי"א, יד, יב) נאמר שדויד

55 לפי חז"ל, חיבר עזרא את ספר דברי הימים עד לימיו, ואילו נחמיה סיימו (בבא בתרא, טו ע"א).

56 ואילו את הפסוק 'וְגַם עֵינָא הַיָּאֲרִי הָיָה כְּהֵן לְדָוִד' (שמ"ב כ, כו) בחר המחבר להשמיט. גם פסוק זה עורר קושי, שכן משפחת יאיר לא היתה מבני אהרן (ראו קלימי יצחק, ספר דברי הימים - כתיבה היסטורית ואמצעים ספרותיים, ירושלים: תש"ס, עמ' 152).

הורה לאנשיו לשרוף באש את האלילים. בספר שמואל (שמ"ב, כד, א) מתואר שה' הסית וגרם לדויד למנות את עם ישראל (פעולה שבעקבותיה מתו מהעם שבעים אלף איש, שם פס' טו), ואילו בספר דברי הימים נאמר שהשטן הוא אשר הסית את דויד (דהי"א, כא, א). שינויים אלה אינם אלא דוגמא, וספר דברי הימים משופע בשינויים משינויים שונים, כשלעתים מדובר "רק" בהשמטה, הוספה, סידור שונה של הפסוקים וכדומה באלו הדרכים שיוצקות משמעות חדשה בפסוקים, מתוך מה שנראה כמשנה סדורה ומכוונת.⁵⁷

57 וראו על כך אצל קלימי (בהערה הקודמת).

קישוריות ליתר המאמרים בסדרה:

פסוקים שלא כתבם משה

www.yahadut.org.il/maamarim/hosafot-batora.pdf

כתב עברי וכתב יהודי

(על הכתב העברי העתיק ועל הכתב המשמש אותנו כיום)

www.yahadut.org.il/maamarim/haktav.pdf

נוסח ספרות חז"ל, התפילה וכתבי הקודש

www.yahadut.org.il/maamarim/nusach.pdf

קריאת שמע, תפילין ומזוזה - מהתורה או מדרבנן

www.yahadut.org.il/maamarim/kriat-shma.pdf

ידיעת הטבע של חז"ל

(עולם החי)

www.yahadut.org.il/maamarim/yediat-hateva.pdf

דמות השמים והארץ בחז"ל

<http://www.yahadut.org.il/maamarim/dmut-olam.pdf>

ליצירת קשר: info@yahadut.org.il